

СУЧАСНІСТЬ

ЛЮТИЙ 1978 — Ч. 2 (206)

О. ЗУЄВСЬКИЙ: КАССІОПЕЯ

Ю. ТАРНАВСЬКИЙ: БАР ЕДДИ

Ю. ШЕВЕЛЬОВ: ПРО ПАМФЛЕТИ
МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

А. ГОРОХОВИЧ: ДІЯЛОГ
І АФОРИЗМИ У СТИЛІ Л. УКРАЇНКИ

М. ПРОКОП: ДЕМОГРАФІЧНІ
ПРОЦЕСИ В СРСР

А. КАМІНСЬКИЙ: «ПОЛІТИЧНА
АСИМЕТРІЯ» В УКРАЇНСЬКО-
КИТАЙСЬКИХ ВЗАЄМИНАХ

ЗА ГРАТАМИ....

"SUČASNIST" — FEBRUAR 1978
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2

Заходами

ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ ОБ'ЄДНАННЯ І
ТОВАРИСТВА КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА
В АМЕРИЦІ І КАНАДІ

вийшов

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

"ВОЛИНЬ І ПОЛІССЯ", книга друга. Підпільні матеріали і документи про бойові дії УПА. Обкладинка Мирона Левицького.

У перших місяцях 1978 року вийде другий наклад "ВОЛИНЬ І ПОЛІССЯ", книга перша (Німецька окупація).

Обидва томи в полотняній оправі, з ілюстраціями, мапами й з резюме англійською мовою. Кожний том має понад 250 стор.

Ціна кожного тому: 8.00 дол.

Замовлення і гроші надсилати на адресу:

LITOPYS UPA
с/о Kiev Printers Ltd.
860 Richmond Street, West
Toronto, Ont., Canada M6J 1C9

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛЮТИЙ 1978
Ч. 2 (206)
РІК ВИДАННЯ ВІСІМНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркус, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Марта Скорупська (виконавець обов'язків головного редактора), Юрій Шевельов.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.

Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

КАССІОПЕЯ

Олег Зуєвський

БАБКИ

Звабну сітку піднімали віти,
І краї дороги погустіли,
На осонні тільки б не шуміти,
Як летять зелені й сині стріли

Літаками навіть не в уяві,
Бо далеко ще була оселя,
Де росли розкрилля їхній славі
І до зір її збігала стеля:

Цим же тільки затишок світлиці
Для полону — без меткої зброї,
Щоб літали так, як сині птиці
Войовничої землі чужої.

А тоді — як привид, як примара
Всіх надій і плянів у дитини,
Падала за парою їх пара
В руки-вікна, сизі павутини.

ІГРАШКА

На базарі хоч багато краму,
А для тебе тільки й вибір є —
Розглядати іграшку ту саму,
Що немов з уяви постає.

І твоя щораз гірка відмова
Найприскіпливішим продавцям,
Бо, здається, шукана обнова —
Це для тебе неприступний крам,

Наче ти почув колись у жарті,
В зліснім сні якогось мудреця,
Що твої збереження не варті
Іграшки такої, як оця.

Тому й притуляєш ти несміло
Всю її до серця і до скронь,
Чуючи, як мерзне в тебе тіло
І згасає в серцеві огонь,

І немає дню твоєму спину,
Позавислому аж на краю,
Щоб упасти нагло в домовину,
Захопивши й іграшку твою.

КАССИОПЕЯ

Дорогу всю без марив чужини
Ти в зелені багатій привітала:
Ти бачила сузір'я з глибини
І їхні білі покривала.

Ти слухала, як пломінки слова
Подобу ширу називали долі,
І їхня правда, пристрастю жива,
Тобі відкрилася поволі.

Але годин ревнивий кругобіг,
Що світ завихрив попереду,
Ніч нетривалу спритно переміг
І вкрав надію — Андромеду.

І щоб у грудях наших збереглось
Привілля наполоханій любові,
Змогли б хіба зарадити якось
Персея подвиги казкові.

ЦАРИЦЯ САБСЬКА

Кого мій вірш цікавістю поиняв? —
Говорить так цариця Сабська нині,
Що з мрії вийшла між громади з'яв
У цій для неї приятній країні.

Його в конверт замкнули, і печаль
Нехай уся здіймається до неба.
Він попливе у вимріяну даль,
Як у воді розгойдана амеба.

А ти, що мав непереможний хист
Займати тіло їй, немов у спеку,
Тебе так само вислали, як лист,
В дорогу невідомістю далеку.

Хто скаже — нащо? Ти ж не мовив їм,
Як відповідь на ці слова одна є:
Аби вернутись до тієї в дім,
Що віршів у світи не посилає.

СОНЕТ

Безмежні впливи в надземній цілі
Не перейшли до пальців, як вино,
Бо їм немає змоги все одно
Прилюдну гру скінчити на дозвіллі

Так само, як і посмішкою в тілі
Губитися митцеві не дано,
Що відкриває сонячне вікно
На образи, як стеля, опустілі:

Бо тільки там, де влада самоти
Змогла свою оселю віднайти,
Його для тебе втіха несказанна

Постала кольором одвічних мрій,
Неначебно в пустелі мовчазній
Бажана для життя фата моргана.

РИТМ

Здіймають руки поваб свій
До неба в захваті без краю,
Коли його в красі палкій
Обіймами перемагаю,

Немов нестримний буревій —
Багате колесо розмаю,

Що розростається як стій
Рясною яблуною раю

І б'ється, б'ється без кінця
В далекі простори, шалене,
І щасним усміхом лица

Знов повертається до мене,
Аби звільнити від потуг
Землі найвищий колокруг.

ЕВА

I

Щоб утягти привабливу красу,
Плоди достиглі, яблуко червоне,
Дивись, тобі я втечище несучу,
Аж кров у грудях збурена холоне,

Байдужа до обіцянок усіх,
Які встають, мов осени садками, —
Хай крізь віки отут щебече сміх
Над тим, що скоїлося з нами

І храмові окрасу подало,
А також чарівну пересторогу
Там, де вітражив полум'яне скло
Рясну молитву посилає Богу:

Воно у тебе міра для надій,
Що здійсняться, неначе день обнови,
І всепрощення клич підніме свій
Заради нас і нашої любови.

II

Він прилетить і буде з нами:
Це світло дня, це світло дня,
Твоїми звабними устами
Його зігріється бредня!

І весь безмежний шлях розливу
І хвилі смутку без країв,
Аби тебе й тоді щасливу
З одежі білої узрів,

Землею плідною постане
І знову щирий посланець —
Галузки мариво весняне
Покуту змінить під кінець

Для власних рук твоїх і втоми,
Що стільки втіхи принесла,
Оці розчахнені хороми
І їх дарунки без числа.

ЗУСТРІЧ

Персні покрили всі легкі надії,
Любов і втіху, і привіт руки,
Де оксамитом поїнялися вії
І усміхнулась повнява щоки:

Не плач збудив панянку ясновиду
І не тривога, що до всіх прийшла
Фальшивим поглядом гіркого стиду,
Бо їй вона байдужою була

Через дарунки, наче глум, дешеві
Та іскри дотепу — блиск мідяків.
Сміялася вона новому дневі,
Що саме в кожнім люстрі пломенів,

Подібному до рук його над світом,
Які зігріли неозорий шлях
Своїм ранковим радісним привітом
І блискотять у сонячних персях.

АЛЬБОМ ІЗ МАКТАКВАК-ЛАДЖУ

У цім альбомі пов'язало
Світлини надвечірніх піль
І ластівок, що в'ються вдало
Над травами ізвідусіль,

І спогади про Філомелу,
Наївні Рильського слова,
Розмову приятну й веселу,
Неначе пісня гуртова,

Обличчя те, що буде в ньому
Пливти, як місяць, аж до хмар
Весь вечір затишного дому
І поновляти календар,

Число додаючи неждане
Святковим, на оздобу, дням,
Що кожен рік між них прогляне
Її осяяним ім'ям

І цнотю, що закувати
Змогла їй посмішку, як бронь,
Палких очей невловні шати
І ласку трепетних долонь.

ЗАМОК НАДІЇ

(З С. Маллярме)

Крізь пахощі твоєї шкіри
Твоє волосся підвелось,
Мов білий прапор зводив хтось
Від сонця в золоті без міри.

Б'ючи безсило в барабан,
Від сліз мох скупий на згуки,
Забуло серце давні муки
І, кіс твоїх порвавши бран,

В атаку мчить — од щастя п'яне,
Що, в крові скупане густій,
Воно (цей прапор — злото мрій)
На темний замок з міді стане,

Де від байдужости в сльозах,
Надія в марному просторі
Чужий для себе зводить шлях,
А ніч, мов кіт, ховає зорі.

БАР ЕДДІ

Юрій Тарнавський

В дійсності бар називається Бар Ніра (*Neir's Bar* по-англійському). Джордж каже, що це є наслідком близькості бару до Бару Едді (*Neir* вимовляється як *near*. *Near* же значить близько по-англійському). Джордж каже, що справжній Бар Едді не існує. З цього виходить, ніби Джордж думає, що Бар Едді є недосяжним ідеалом. Джордж та Христя називають бар Баром Едді через таку причину. Це сталося, коли вони були в барі вперше. Вони сиділи тоді при столі. Вони були в барі вже більше, ніж годину. При шинквасі сидів чоловік. Чоловікові було близько сімдесяти. Чоловік пив безперестанку. В дану мить він вже був п'яний. Чоловік встав від шинквасу. Чоловік, видно, хотів вийти з бару. Чоловік хотів піти до туалети перед тим. Він пішов до туалети. Туалета була поблизу Джорджевого та Христиного стола. Чоловік вийшов із туалети. Чоловік станув при Джорджевім та Христинім столі. Чоловік почав говорити до Джорджа та Христі. Чоловік мав труднощі вимовляти. Він говорив без будь-якого сенсу. Шинкар помітив чоловіка. Виходило, що шинкар був власником бару. Виходило, що чоловік був частим відвідувачем бару. Шинкар підійшов до чоловіка. Шинкар поклав руки на чоловікові плечі. Шинкар зробив це досить різко. Шинкар відтягнув чоловіка від стола. Шинкар сказав чоловікові йти додому. Шинкар теж говорив досить різко. Шинкар називав чоловіка Едді. Джордж та Христя сказали шинкареві, що чоловік не робив нічого злого. Шинкар не звертав на це уваги, одначе. Шинкар вивів чоловіка з бару. Чоловік поведився слухняно при цім. Здавалося, ніби шинкар був батьком чоловіка. Чоловікове поведження було, мабуть, наслідком його частого відвідування бару. Бар має три частини. Перша частина має шинквас. До першої частини входить знадвору. Перша частина довга. Перша частина широка яких два метри, не рахуючи шинквасу та місця за ним. При шинквасі стільці. Друга частина приблизно квадратова. Вона велика. Тут вісім столів. Більшість із них великі. Більшість із них круглі. Деякі із столів покриті обрусами. Обруси білі. В другій частині теж стоїть машина *пун-*

Друкуємо уривок з прозового твору Юрія Тарнавського *Менінгіт*, що появиться весною ц. р. англійською мовою п. н. *Meningitis. Work of Fiction* у видавництві Fiction Collective. Distributed by George Braziller (Нью-Йорк). — Редакція.

бол. Машина стара. Друга частина лежить за першою. До туалет входить з другої частини. Третя частина дуже велика. Довжина третьої частини рівна сумі довжин двох перших частин. Третя частина приблизно така широка, як друга. В третій частині є кеглярня. Бар старий. Обстановка в барі старомодна. Перші дві частини ясно освітлені. В третій частині світла засвічені тільки над кеглярнею. В барі тепло. Всі стільці при шинквасі зайняті. При шинквасі теж стоять люди. Сім із столів у другій частині зайняті. При більшості із зайнятих столів сидить більше ніж двоє осіб. У третій частині немає нікого. Сьогодні Галловінова ніч. Тепер трохи по десятій. Джордж та Христя в барі. Вони в другій частині. Вони сидять при столі. Стіл стоїть в лівім найдальшій куті від входових дверей. Стіл один із круглих. Він великий. На столі обрус. На обрусі розлито рідину. Рідина, мабуть, пиво. Джордж відкотив обрус із частини столу. Джордж витер стіл сухою частиною обруса. Обрус покриває приблизно половину стола. На обрусі лежить двадцять-п'ять-центова монета. Монета лежить приблизно посередині частини стола, покритої обрусом. Монета лежала там до прибуття Джорджа та Христі до бару. Монета, видно, чайне, залишене попередніми клієнтами. Клієнти, мабуть, ті, що розпили рідину. Джордж залишив монету на місці, закочуючи обрус. Люди при решті зайнятих столів молоді. Виглядає, що людям коло двадцяти. Всі ці люди п'ють пиво. Пиво у дзбанах. Дзбани скляні. Боки дзбанів покриті доземними рівцями. При столі сусіднім до Джорджевого та Христиного сидить вісім осіб. Це п'ять хлопців та три дівчини. Один із хлопців дуже схожий до одної з дівчат. Це помимо того, що хлопець та дівчина не брат і сестра. Хлопець та дівчина, очевидно, ходять одне з одним. Схожість між хлопцем та дівчиною полягає в першу чергу в їхнім волоссі. Їхнє волосся досить коротке. Воно звисає досить далеко на потилицю одначе. Воно хвилясте. Воно блищить. Воно темне. Воно виглядає, як брунатна рідина, розбурхана так, що має хвилі. Рідина могла б бути чорною кавою. Хлопець та дівчина мають маску. Маска складається з окулярів та причеплених до них носа й вусів. Окуляри круглі. Оправа окулярів чорна. Окуляри в дійсності не мають скелець. Ніс великий. Він загнутий. Він пластиковий. Він помаранчовий та червоний. Вуси густі. Вони коротко обтіяті. Вони чорні. Хлопець та дівчина час від часу одягають маску. Решта людей при столі звичайно сміються із того, хто одягнений у маску. Будучи одягненими в маску, хлопець та дівчина практично незрозіними. Джордж принаймні тої думки. Джордж та Христя п'ють водку з водою, цитриновим соком, цитриновою шкуринкою та льодом. Причиною, чому в напиток налито окремо цитринового соку, є те, що в барі немає цитрини. В протилежнім випадку в напиток було б видушено та вкинено

четвертинку цитрини. Напитки видаються слабими Джорджеві та Христі. Напитки видаються розведені водою. Джордж та Христя говорили про це. Вони не сердиті за це, одначе. Це тому, що напитки відносно дешеві. Напитки коштують по шістдесят центів. Джордж та Христя звичайно платили коло доляра за напиток в інших місцях. Крім того Джордж та Христя в барі на те, щоб любитися його атмосферою. Джордж та Христя розмовляють, п'ючи. Джордж та Христя розмовляють переважно про веселі речі. В певну мить Джордж та Христя розмовляють про Христиного пса. Пес є з породи булл террієрів. Псові трохи менше, ніж рік. Пес чорний та білий. Пса звать Бібі. Це на пам'ять про приятеля президента Ніксона Бібі Ребозо. Джордж та Христя почали говорити про пса через псову породу. Христя каже, що булл террієри часто живуть у барах. Вона каже, що булл террієри люблять бари. Вона каже, що булл террієри часто бувають пестунчиками в барах. Вона каже, що мусітиме привести пса до бару наступного разу. В іншу мить Джордж говорить про одну жінку. Він познайомився з нею кілька місяців тому. Джордж бачив її тільки раз. Джордж говорив з нею телефоном кілька разів. Виглядає, що Джордж не бачитиметься з нею більше. Це помимо того, що вона йому подобається. Жінка називалася Линда Коглер. Жінка жидівка. Жінка мала двоє синів. Синам було шість та сім років. Жінка саме розводилася, познайомившись з Джорджем. Вона була одружена вісім років. Чоловік жінки мав коханку останніх чотири роки подружжя. Чоловік почав поводитися, як параноїк в певний час. Чоловік залишив жінку. Він пішов жити з коханкою. Чоловік почав процесуватися про розвід. Спершу жінка не хотіла розводу. Коли чоловік почав процесуватися, вона почала собі процесуватися про розвід, одначе. Жінка не мешкала в своїй хаті, познайомившись з Джорджем. Вона мешкала в різних знайомих. Вона переносилася часто з одного місця на друге. Жінка тримала місце свого перебування в таємниці. Це було через таку причину. Чоловік жінки хотів доставити покликання до суду в руки жінки. Жінка не хотіла цього. Це було тому, що вона сама процесувалася про розвід. Жінка процесувалася про розвід в іншій окрузі. Жінка була переконана, що суд в цій окрузі буде ласкавіший до неї. Жінка старалася доставити покликання до свого суду в руки чоловікові. Чоловік теж не мешкав у своїй хаті, коли Джордж познайомився з жінкою. Це було з тих самих причин, що у випадку жінки. Телефонуючи жінці останнього разу, Джордж дізнався, що жінчине покликання до суду було доставлене в руки чоловікові. Джордж не знає наслідків процесу. Жінка мала менінгіт недовго до того, як познайомилася з Джорджем. Жінка була в лікарні. Жінка вийшла з лікарні два тижні до того, як познайомилася з

Джорджем. Жінка була в лікарні місяць. На щастя, менінгіт не залишив у жінки ніяких наслідків. Жінка була переконана, що менінгіт був наслідком її ситуації. Жінчині лікарі сказали їй це. Це помимо того, що менінгіт зараження. Це тому, що жінка була фізично вичерпана в наслідок її ситуації. Вона тому легко піддалася зараженню. Джордж підкреслює це все, говорячи про жінку. Під кінець свого перебування в барі Джордж та Христя читають. Вони читають вголос. Вони читають разом. Джордж та Христя читають із двох книжок. Книжки Христині. Христя принесла книжки, щоб читати з них разом з Джорджем. Вона уважає книжки смішними. Вони по-українському. Перша книжка називається *Які є люди на землі?* Автором першої книжки є Підеша. Перша книжка вийшла в Джерсі Сіті. Вона вийшла в 1916 році. Друга книжка називається *Поради для залюблених або як писати любовні листи*. Вона анонімна. Вона вийшла в Вінніпегу. Вона вийшла в 1913 році. Книжки в м'яких обкладинках. Книжки в дуже поганім стані. Їхній папір пожовк. Він кришиться. Деякі сторінки в книжках цілком відірвані. Краї деяких сторінок повідломлювалися. Книжки скоро цілком знищаться. Це було одною з причин, чому Христя принесла книжки до бару. Книжки написані дуже незграбно. Мова книжок архаїчна. Правопис у книжках різниться дещо від сучасного українського правопису. Все це робить книжки смішними. Один із розділів читаних Джорджем та Христею в першій книжці є такий:

«Як виглядають африканські Негри?»

«"Негр" значить по латинськи чорний. Вони й мають усі чорне кручене волосся. Скіра їх не є однак чорна, коли ближше придивитись. Найчорнішими людьми на світі є властиво деякі мішанці з Негрів і з людей, що належать до нашої "білої", кавказкої, раси і живуть в Судані. Тому добре сказав вчений, Лінней, що коли дивишся на раси, то не вір барві. Б а р в а Негрів є жовто-брунатна, або темно-червоно-брунатна. Дивне діло, що діти у них, як народяться, то цілком білі, що ніяк не відріжните від наших. Бороди Негри не мають, або дуже рідку. Вусиків по трошки мають, але в тім місці на губі, де у нас вуси вже кінчаться. Чашка у них масивна, сильна, така що хоч з волом бийся, а у нас ні. Ростом вони страх великі, середно на 167-170 см. то є 5 стіп і 7-9 цалів. Передна часть голови, то є лице у них висунене вперед; зуби сильні і великі, а грубі, відкинені губи. Коли на них робити операцію, то не треба їм давати на спансе, бо нерви у них грубі, то їх менше болять. Наш чоловік кричав би під небо, а йому байдуже. Він сьмієся, стройть жарти, або цікаво приглядаєся, як йому ріжуть тіло.»

Один із розділів читаних Джорджем та Христею в другій книжці є такий:

«Найтяще запізнатись з особою, що зустрічаємо на вулиці і не можна ніяк розпитати її адреси. Приступити до неї трудно зважити ся. Жінка безумовно сего не може і не повинна робити. Вона може найвище спонукати мушину звернути на неї увагу. Та й при тім вона мусить бути дуже осторожною, щоби не наразити себе на неприємності. Найкраще при кожній стрічі дивитись прямо в очи тій особі, з якою хочеть ся запізнати. Се мусить спонукати мушину звернути увагу на допитливий погляд жінки. Скоро мушина звернув увагу, тоді дати йому до зрозуміння — чи то поглядом, чи то рухом — що почуваєть ся до него симпатію, та хочеть ся з ним познакомити. Мушина повинен се використати і безпечно приступити до жінки і представитись. Після сего жінка повинна бути в розмові і в поведінню приязною і усміхненою. Розмову повести треба так, щоби висказати те, що хотілосьби сказати при першій стрічі.

«Наколи мушина симпатизує з жінкою, котру зустрічає тільки на вулиці і ніяк не може розвідати ся про її адресу, а хотівби запізнатись з нею лично, повинен також представитись на вулиці, скоро нема іншої спосібности. При сім мусить бути дуже осторожним, бо через нетактовне поведіння може взбудити в жінці ненависть і тим самим стратити можливість кохання з нею. Тут також треба дати до зрозуміння жінці, що почуваєть ся до неї симпатію. Можна незаметно для прохожих людей усміхнутись їй любязно, допитливо глянути в очи, кілька разів йти в слід за нею, та если знає ся, що вона має проходити якоюсь вулицею, ожидати на неї. Се все мусить спонукати жінку звернути увагу. Если жінка хоче запізнати ся з таким мушиною, що дає до зрозуміння свою симпатію і охоту запізнання, то повинна також оказати чи то рухом чи то поглядом свою охоту; добре булоби, якби жінка, бачучи, що за нею йде мушина, спрямувала на вулицю де менший рух або в парк і тим самим дала догіднішу спосібність мушині приступити до неї.

«Коли мушина рішить ся приступити до жінки, повинен поступати дальше так, щоби се не звертало уваги прохожих людей. Підійти сміло до жінки, уклонитись приязно і поспитати: "Чи пані дозволять товаришити в проході?" — або — "Чи пані дозволять відпровадити домів?"

«Наколи жінка бажає собі товариства такого мушини повинна відповісти: "Прошу". В противному разі повинна відповісти: "Дякую, я не бажаю товариства". Після відмовної відповіді мушина не повинен дальше переслідувати жінки, бо через влізливість знеохотить ще гірше жінку і пізніше при іншій добрій спосібности не зможе запізнати ся. Жінка, після її відмовної відповіді, повинна мовчанкою

збувати всі дальші запитання і пропозиції. Найвище може сказати: "Пане, дайте мені спокій".

«Коли мушина отримав прихильну відповідь, то повинен зараз представити ся. А робить ся се так: Лівою рукою здимає ся капелюх чи шапку, так як се робить ся при уклоненню а праву руку треба мати на поготові до повитання. При сїм треба сказати: "Позвольте пані представитись". Жінщина повинна на уклін відповісти делікатним кивненем голови та веселою усмішкою і подати свою праву руку мушині до повитання. При сему повинна сказати: "Дуже мені приємно пізнати Вас".

«На сїм кінчить ся церемонія запізнання».

Джордж та Христя сидять у барі близько до півночі. В цю мить всі клієнти, що були при столах коло Джорджа та Христі ще там. Джордж приносив напитки від шинквасу сам. Джордж платив за них при шинквасі. Джордж тому не залишає чайного. Друга причина, чому Джордж не залишає чайного, є факт, що стіл не було прибрано після Джорджевого та Христиного прибуття до стола. Джордж та Христя встають від стола. Христя мала на собі пелерину, прийшовши до бару. Пелерина має клобук. Вона досить коротка. Вона зроблена з досить грубого сукна. Сукно вовняне. Пелерина підшита. Підшивка шовкова. Пелерина та підшивка чорні. На пелерині один гудзик. Гудзик під бородою. Він круглий. Він випуклий. Він срібний. Пелерина зроблена на замовлення. Вона пошита в Нью-Йорку. Кравець був українець. Джордж помагає Христі вдягнути пелерину. Христя накидає на голову клобук. Христя принесла з собою торбинку. Христя бере торбинку. Джордж мав на собі дощовик, прийшовши до бару. Крій дощовика військовий. Дощовик має широкі комір та вилоги. Дощовик має пагони. Він розтятий позаду. Він досить довгий. Він зроблений з бавовняної замші. Замша кольору какао. Дощовик має один ряд гудзиків. Гудзиків три. Дощовик має теж по гудзику на пагонах. Гудзики круглі. Вони пласкі. Вони мають дірку посередині. Вони металеві. Вони майже чорні. Дощовик зроблений у Франції. Джордж купив дощовик у Нью-Йорку. Джордж вдягає дощовик. Джордж та Христя йдуть до виходу. Джордж та Христя минають шинквас. Джордж та Христя кажуть шинкареві надобраніч. Один із клієнтів каже Джорджеві та Христі надобраніч. Джордж та Христя кажуть цьому клієнтові надобраніч. Джордж та Христя виходять з бару. Бар у резиденційній дільниці. Хати дуже близько одна коло одної. Вздовж вулиць дерева. Осінь цього року була тепла. На деревах ще досить багато листя. Вулиці слабо освітлені. Віє вітер. Рух гілля виглядає таємничо в слабім світлі. Рух цей є мов незрозуміле поведження людей. Багато листя ще зелене. Зелений колір робить листя подібним до людського

волосся. Волосся здається жіночим. Здається, що жінки ці красуні. Небо захмарене. Починає накрапати дощ. Він ще дуже рідкий та дрібний. Вулиці творять літеру "Т" перед самим баром. Бар при самій точці схрещення обох вулиць. По обох боках вулиць запарковані авта. Боки вулиць майже цілком заповнені автами. Джорджеве автo запарковане на вулиці, що прямовисна до бару. Авто яких п'ятдесят метрів від бару. Воно по лівім боці вулиці від бару. Джордж та Христя йдуть до авта. Джордж іде по її правім боці. Джордж обняв лівою рукою її плечі. Джордж у добрім настрою. Джордж думає про тепер. В одну мить він пригадує собі щось, одначе. Спомин стосується випадку із кілька місяців тому. Джордж був у туалеті. Долівка в туалеті була кахлева. Кахлі були маленькі. Кахлі були яких два й пів сантиметра на кожнім боці. Кахлі були чорні й білі. Вони творили взір, як на шахматній дошці. Джордж подивився на долівку. Спершу долівка виглядала нормально. Джордж помітив взір кахлів. В одну мить це змінилося, одначе. Кахлі неначе хтось перемішав. Здавалося, немов вони були неприклеєні до долівки. Здавалося, немов їх перемішав землетрус. Здавалося, що кахлі продовжували рухатися. Здавалося, що землетрус продовжувався. В додаток, здавалося, що лінії між кахлями стали твердими тілами. Лінії ніби вилися. Лінії робили це, як хробаки. Здавалося, що деякі з хробаків були потяті. Випадок цей зробив на Джорджа потрясаюче враження. Джордж радий тепер, що випадок цей минув. Джорджеві стає тепло на думку, що випадок минув. Джорджеві здається, ніби він у вигіднім ліжку. Христине тіло під Джорджевою рукою посилює це почуття. Прийшовши яких п'ять метрів від авта, Джордж стає. Джордж передає свій намір стати Христі лівою рукою. Христя стає теж. Джордж передає своє бажання, щоб Христя повернулася до нього лівою рукою. Христя повертається до нього. Джордж знову обнімає Христині плечі лівою рукою. Він нагинає голову до Христі. Христя відхиляє голову трошки назад. Клобук на Христиній голові зсувається назад трошки. Схилиючи голову, Джордж повертає її трошки праворуч. Джордж підставляє ліву щоку під дощ. Джордж чує дощ на цій щоці. Дощ холодний. Він приємно холодний. Він творить відсвіжуюче враження. Джордж усвідомлює собі, що більше дощу падає на Христине обличчя. Це в наслідок положення її обличчя. Джордж уявляє собі, що дощ на його обличчі на Христинім. Це так і зостається у Джорджевій пам'яті. Джордж торкається Христиних уст своїми. Він та Христя цілуються. Його та Христині уста відчиняються в одну мить. Його та Христині язики доторкаються. В одну мить Джордж запахає свою праву руку під Христину пелерину. Джордж кладе цю руку на Христині груди. Христя має на собі светер. Светер досить тонкий. Він кашмировий. Під ним

Христя має на собі сорочку. Христя не має на собі нагрудника. Джордж не чує сорочки. Йому здається, що Христя гола під светром. Джордж чує Христині груди під рукою. Вони невеликі. Вони тугі. Джордж не чує сосок на грудях. Джордж любить такі груди, як Христині. Груди ніби кружляють, як вири на воді. Груди теж ніби міняться кольором, як розлита олива на воді. Джордж ніби чує колір цей рукою. День був досить холодний. Він був похмурий. Більшість дня небо було імлисте. Джордж працював цього дня. Джордж має вікно в бюрі. Вікно виходить на захід. Джордж дивився крізь вікно надвір під захід сонця цього дня. Джордж бачив захід сонця цього дня. В цім місці на обрії горби. Горби покриті деревами. Дерева ці вже без листя в цей час. Джордж бачив, як сонце опускалося за дерева. Воно було бліде. Воно було майже біле. Воно видавалося холодним. Воно теж видавалося приплесканим. Формою воно нагадувало свиню. Воно видавалося, як велетенська біла свиня, що опускалася за дерева. Здавалося, що Джордж бачив окремі промені сонця. Промені здавалися дуже рідкі. Вони здавалися короткі. Вони здавалися біляві. Промені здавалися, як щетина на цій велетенській свині. Джордж уявляє собі небо за хмарами в цю мить. Джордж уявляє собі небо чорним. Він уявляє собі зорі на небі. Він уявляє собі зорі великими та рясними. Він уявляє собі, що зорі видають свиняче хрюкання замість світла. Джордж уявляє собі, що свинячий сморід і тепло виходять із неба, як із темного хліва. Одидві ці картини не неприємні.

ПРО ПАМФЛЕТИ МИКОЛИ ХВИЛЬОВОГО

Юрій Шевельов

Якби можна було ставити епіграфом до книжки музичні твори, я поставив би "Жалобний марш" Белі Бартока (з його Чотирьох уривків для оркестри, опус 12), викінчений композитором 1921 року. Техніка цього не дійшла. Читачу, перше, ніж читати памфлети Хвильового, заграй собі платівку з музикою Бартока.

■

"Європа чи "просвіта?" ("Ви питаєте, яка Європа? Беріть, яку хочете: минулу — сучасну, буржуазну — пролетарську, вічну — мінливу"), "Гряде могутній азійський ренесанс..., і його предтечами є ми", "Романтика вітаїзму", "Українізація... є результат непереможної волі тридцятимільйонної нації", "Росія ж самостійна держава? Самостійна! Ну, так і ми самостійна", з усіх культур орієнтація "у всякому разі не на російську... Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати", "Наша орієнтація — на західно-європейське мистецтво", "Москва сьогодні є центр всесоюзного міщанства", "Майбутнє за моєю молододою нацією і за моєю молододою клясою", "За відважних і вольових людей", — ці чіпкі гасла відомі кожному. Їх засвоїли прихильники Хвильового, яких свого часу були тисячі й тисячі, їх популяризували в своїх актах обвинувачення речники режиму, бажавши довести злочинну буржуазність і буржуазну злочинність памфлетів Хвильового.

Але ці гасла, хоч як вони чіпаються розумів і сердець, хоч може заради них і були написані самі памфлети, вміщаються в один невеликий уступ. А памфлетів же Хвильового є цілий том! (До того двоє останніх гасел узяті з *Вальдшнепів*, роману, що формально не належить до цього жанру, хоч і стоїть на його межі — та про це далі). Памфлети Хвильового ніколи не пердруковували повністю. На Україні вони небезпечніші від усієї сам-

Видавництво "Смолоскип" готує під загальною редакцією Григорія Костюка кількатомову збірку творів Миколи Хвильового. Стаття, що тут друкується, призначена бути вступом до тому IV, де зібрані памфлети Хвильового. Автор і редакція сподіваються, що вона може становити інтерес і перед появою відповідного тому творів і торуватиме цьому томові шлях до читачьких книжкових полиць і читачької свідомості. Автор вдячний Костюкові, що прочитав статтю в рукописі, за критичні зауваження й фактичні поправки.

видавної літератури, разом узятої, поза межами України ніхто досі не здобувся на таке діло. Юрій Лавріненко подав у своєму *Розстріляному відродженні* дещо з *Камо грядеши* [?], *Думок проти течії* і *Апологетів писаризму*, але це тільки фрагменти, раз-у-раз порозбивані редакторськими крапками-пропусками. Не буде помилкою сказати, що памфлетів Хвильового в цілості сьогоднішній читач не знає ні на Україні, ні поза нею.

Тепер уперше робиться спроба зібрати все, що збереглося з памфлетів Хвильового. Треба одразу сказати, що для сьогоднішнього читача це буде поважним випробуванням. Якщо він сподівається відтворити з цих текстів образ послідовного, загартованого, непохитного борця з комунізмом, він буде розчарований. Бунтівничість — таке буде перше враження — переходить у пристосуванство, свіжа думка в догматизм. Деякі місця можуть викликати здивовання, інші почуття гіркого розчарування, прояви сили чергуватимуться з провалами в слабкість, принциповість із позірною безпринципністю. Здавалося б, що в памфлетах письменник міг говорити пряміше й безпосередніше, ніж в оповіданнях, де він був скутий вимогами фабули й стилю. Справді це було не так, бо в оповіданнях, в умовах суворой цензури, було більше можливостей висловити індивідуальну думку через пейзаж, ліричний відступ, репліки дійових осіб, ніж у памфлеті, де автор — єдиний, хто має слово, і де думки мусять бути вимовлені більш-менш в лоб. Якщо в оповіданнях можна було подавати думки напівскристалізовані і політичні ідеї виявлялися тільки опосереднено, у памфлетах потрібний був спеціальний "пакувальний матеріал", в якому можна було б донести до читача свої кровні думки. Таким пакувальним матеріалом, що його вимагала доба, були офіційні твердження, цитати з "отців" офіційно-марксистської "церкви". Зрештою в той час і в тих обставинах це були речі загально вживані, і читач просто проходив повз них не помічаючи, бож вони були в кожному тексті. У зовсім іншому становищі сьогоднішній читач, поза Україною суший, який не звик до них і хоч-не-хоч сприймає їх як таку ж повноважну частину тексту, як і та, де автор справді висловлює свої, свої власні думки.

Іншими словами це означає, що памфлети Хвильового сьогодні слід читати до певної міри як історичний документ і образ автора можна в них побачити, тільки відсортувавши, що в цих текстах було подиктоване добою, від того, що несло справжню, живу і часто досі актуальну думку й чуття автора. Як впливає з усіх — на жаль, дуже нечисленних — спогадів, Хвильовий як особа посідав незвичайний чар, здатність передавати своє горіння своїм співрозмовникам. Ця риса виразно вибивається й досі в ліричних партіях його оповідань. Його сучасники, що читали памфлети, відчували в них частину цього чару. Для сучасного

читача ця риса памфлетів почасти втрачена. Революційні на свій час думки, заради яких памфлети писано, тепер втратили частину своєї революційності. Ми знаємо реакцію сучасників. Михайло Могилянецький казав про перші памфлети Хвильового: "В кімнаті, де було так душно, що дихати ставало важко, раптом відчинено вікна, і легені разом відчули свіже повітря". А Микола Зеров характеризував їх як "крик серед півночі в якимсь глухим околі" (Микола Зеров, *До джерел*, Львів, 1943, стор. 258). Ця реакція ще живе в серцях тих, хто знав Хвильового особисто і дожив до наших днів (таких небагато). Гасла 1926 року для них гасла і 1978 року. Можна шанувати й цінити вірність кличам юности, але історичним таке сприймання назвати не можна. Не історичним було і сприймання "вісниківців", що знайшло свій вияв у статтях Дмитра Донцова ("Микола Хвильовий", *Вістник*, 7-8, 1933, передрукована в *Сучасності* 5, 1973) або Євгена Маланюка (передрук під назвою "13 травня 1933 року" в Маланюковій *Книзі спостережень*, Торонто, 1962) — написаних, правда, переважно про оповідання Хвильового, а не памфлети, — хоч вони слушно відзначили один з провідних мотивів діяльності Хвильового ("боротьба з психічним комплексом рабства" — Маланюк, стор. 265) і двоїстість його позиції між прагненням здійснити "соціяльне визволення плебсу" (термінологія на відповідальності Донцова) і "романтикою народу, що нагло захотів кайдани пірвати" (Донцов, стор. 76). Ще менш історичні, звичайно, ті напади малих людей, що взагалі не мають права критикувати будьщо вище від кобит, а намагаються вбгати образ Хвильового в символ Юди.

Доцільно говорити про три періоди памфлетописання Хвильового (1925-1926, 1927-1928 і 1930), а причин переходу від одного періоду до другого не можна зрозуміти поза історичними обставинами. Ця стаття і є спробою, — здається, першою — підійти до памфлетів Хвильового історично. Для цього треба передусім пригадати ті історично-літературні й історичні події, що відбувалися в хронологічних рамках, щойно запропонованих.

1. ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ

Повелось розглядати перші памфлети Хвильового, що склалися в цикли *Камо грядеши* [?], *Думки проти течії* і *Апологети писаризму* (а до цього слід додати й статтю "Вас. Еплан"), як частину так званої "літературної дискусії 1925-1928 років. На це можна пристати, якщо тільки умовитися, що це — термін, власне, підцензурний, бо в дійсності йшлося не тільки про літературу, а про цілу культуру і ідеологію, а кінець-кінцем про бути чи не бути українській нації в політичних межах СРСР та й поза цими межами. Так звана "українізація", себто в ширшому сенсі настанова на розвиток незалежної української культури,

була формально проголошена сьомим з'їздом КП(б)У в квітні 1923 року, а активно почала здійснюватися від квітневого пленуму ЦК партії 1925 року. З самого початку вона заходила в гостру суперечність з централізаційною політикою Росії і з прагненнями російських і проросійських шовіністичних прошарків в українських містах. Коли, в листопаді 1926 року, 15 конференція ВКП(б) проголосила курс на форсовану індустріалізацію країни, а в грудні 1927 року 15 з'їзд ВКП(б) додав до цього гасло колективізації селянства, обидві керовані з Москви і в інтересах Москви, суперечність між цими централізаційними заходами, що мали змінити все життя країни, і гаслом українізації стала виразною для кожної людини, здібної мислити. Так звана "літературна дискусія", хоч як вона з цензурних і інших причин була стиснена до меж власне літератури або мистецтва, була природною реакцією на історичну ситуацію. Країна опинилася на історичному перехресті: перетворитися на провінцію Москви, хай тим часом з допущенням, в обмежених масштабах, місцевої мови, але тільки для обслуговування технічних потреб та ідеологічних вимог центру, чи зберегти свою самобутність, — це було питанням усіх питань. І хоч ніхто не ставив його просто так, в цьому була глибинна суть "літературної дискусії".

На те, що ніхто не ставив цього питання одверто й незауважено, були, крім підцензурності, ще й інші причини: учасники дискусії були літератори і інші діячі культури, і не сила їм було змагатися на їхньому полі з політиками й економістами. Одначе посутньо та сама дискусія відбувалася і в ділянці політично-економічній, тільки не так у пресі (крім відомих виступів Михайла Волобуєва на тему колоніального характеру економіки Радянської України, 1928), як у різних партійно-урядових інстанціях при обговоренні бюджетів, економічних плянів тощо. Одначе учасники "літературної дискусії" знали й відчували, що не йшлося тільки про літературу. Тим пояснюється, чому в літературних памфлетах Хвильового, здавалося б ні сіло ні впало, серед зовсім відмінного кола проблем раптом виринали гасла про, мовляв, "культурну" незалежність від Москви і орієнтацію на Європу. Формально вони були мало зв'язані з обговорюваними питаннями, в суті справи зв'язок був якнайбезпосередніший.

На поверхні найчастіше обговорювано дуже специфічне питання: масовізм чи "олімпійство" в літературі, що, спрощено кажучи, означало, чи писати для масового читача (не надто грамотного й тепер, а тоді й поготів) чи для інтелігентного; і чи письменників треба організовано рекрутувати з "мас", чи лишити справді гідних виявитися самим силою своїх талантів. Дискусія в цих питаннях, досить елементарних і зрештою для нас тепер не надто цікавих, набирала не раз дуже гострих форм. Але і це в суті

речі було в тих історичних обставинах, питанням про те, як краще зберегти українську самобутню культуру і самобутність взагалі під тяжкою загрозою, при чому для супротивників у цьому питанні (крім кількох пристосуванців) спільним було бажання цю самобутність таки зберегти. З цього погляду найзапекліші супротивники, олімпієць Хвильовий і масовіст Сергій Пилипенко належали до одного табору, і це по-своєму оцінило НКВД, коли заповзялося знищити і прихильників Хвильового, і Пилипенка з його послідовниками. Тільки для Хвильового й хвильовістів Україна мала зберегтися як повноструктурна нація з повновартісною кількоповерховою культурою, а його супротивники погоджувалися — як їм здавалося, тимчасово — на націю неповну, без верхів, аби націю.

Був у питанні "масовізму" і інший аспект, може не добачуваний її учасниками, але актуальніший для сьогоdnішнього читача. Ішлося про ліквідацію егалітарности, породженої революцією, про поновну ієрархізацію суспільства. Масовізм у літературі був тільки відгомном масовізму революції як такої. Революція зрушила всіх і кожного. Найнижчі і часто найменш освічені шари суспільства претендували на повну рівність і навіть перевагу в стосунках з вищими й більш освіченими. Цю суспільну розгойданість перших років революції треба було вбрати в береги, щоб забезпечити провідне становище талановитим і сильним. Парадоксальним способом Хвильовий, творець позитивного образу "непомітного героя" революції, ката в чоботях Гапки Жучок, співець стихійного розмаху революції, виступив за "олімпійство", за приборкання розпаншених примітивів. Ще парадоксальніше, він — принаймні в стосунку до літератури, — вимагав того, що стало програмою Сталіна в політиці: формування нової еліти, повернення "революційних мас" назад у політичне й культурне "неіснування". Понад людську свідомість, тут діяла логіка історії. Процес поновної ієрархізації суспільства в своїй основі був немінучий. Сучасне суспільство не існує на засадах цілковитої егалітарности, хоч би ці засади й стояли гаслом на політичних прапорах. Інша справа, як Хвильовий уявляв собі цей процес, і як його уявляв Сталін. Для Хвильового це було піднесення інтелекту й хисту без утрати того, що маси здобули в революції, для Сталіна — гвалтовне визвищення нової бюрократії й технократії на роль озброєних бичем погоничів мільйонів, перетворених на рабів. Відповідно різнилися й методи. Винищення талантів і духова кастрація тих, хто залишився, засобами терору і мордування — шлях, обраний Сталіним, щоб загнuzдати збаламучене суспільство, — зовсім не були конечні. В інших суспільствах духова кастрація здійснюється мирними способами, не катами й жандарями КГБ, а шкільними вчителями,

журналістами й фахівцями від телебачення, лишаючи кастрованих не в страху, а навпаки, в стані цілковитого задоволення й навіть блаженства. Сталінські методи не були ясні в початкові роки літературної дискусії, вони кристалізувалися й вичітковувалися поступово, і повне усвідомлення їх пізніше, на початку тридцятих років, стало, поза всяким сумнівом, однією з причин духового, а далі й фізичного самогубства Хвильового. Та це сталося тоді, коли "літературна" дискусія зробилася неможливою і через політичний клімат і через свою власну вичерпаність.

"Літературна" дискусія втягла сотні учасників і породила кілька сот статтів, памфлетів і зауваг. Нема й мови про те, щоб тут усе це переказати або навіть підсумувати. Цікавий читач знайде бібліографію в другому томі праці А. Лейтеса і М. Яшека *Десять років української літератури (1917-1927)*, Харків 1928, стор. 323. — Тридцять чотири сторінки петитом. Тут можемо згадати тільки те, що має безпосередній зв'язок з памфлетами Хвильового.

Формально дискусія почалася статтями Мих. Биковця "Дискусія на літературному фронті" (*Знання* 1925, 2/3) і особливо Гр. Яковенка "Про критиків і критику в літературі", вміщеною у *Культурі й побуті*, додатку до *Вістей*, 30 квітня 1925. Яковенко, письменник десятирядний і справедливо давно забутий (хоч недавно літератори Є. Волошко й В. Минко вирішили не тільки нагадати про нього, насамперед з вдячності за його полеміку з Хвильовим, а й зажадали меморіальної дошки на будинку, де він жив — *Літературна Україна* 30 грудня 1975), виступив з вимогою літератури, зрозумілої кожному, щоб була про комуні й трактори, а по дорозі зачепив Хвильового за його оповідання "Я": "Хто його читатиме?.. Читатимуть його міщани, дегенерати, для яких революція була прикладом найгострішого душевного садизму (!?). На що ж його друковано?.. Художню, бачите, вартість має". Яковенко продовжує: "Я ще маю зазначити, що пролетарська творчість — елементарна, проста, але здорова й корисна..." — і переходить до висновку про те, що "необхідно утворити при редакціях журналів і газет контрольні секції з людей ідеологічно витриманих, цілком розуміючих вимоги щодо пролетарської творчості, які б контролювали б (так!) рецензії штамованих письменників", себто літературну поліцію. Стаття, отже, була не без практичних висновків.

У тому ж випуску *Культури й побуту*, на тій самій сторінці вміщено відповідь-памфлет Хвильового "Про «сатану в бочці» або про графоманів, спекулянтів та інших «просвітян»". Одночасна поява відповіді Хвильового показує, що редактор видання познайомив його з статтею Яковенка перед її друком, отже літературна дискусія не виникла стихійно, її початок, можна думати, свідомо зорганізував редактор *Вістей* Василь

Блакитний.* (Це до речі показує, наскільки нісенітне є твердження Юрія Смолича про тривалу ворожнечу між Хвильовим і Блакитним — *Розповідь про неспокій*, Київ 1968, стор. 36н). Але напевне ні Блакитний, ні Хвильовий, ні Яковенко тоді не передчували, якого розмаху набере дискусія і що останньою крапкою в ній буде невеличка кривава плямка на скроні Хвильового, слід його пострілу в себе 13 травня 1933 року.

Яковенко відповідав статтею "Не про «або», а про те ж саме" (*Культура й побут*, 21 травня 1925), де мало сказав нового, хібащо пройшовся на адресу Хвильового як "старого літератора, вихованого на шпенглерівських поняттях" (Хвильовому було тоді 31 рік) і далі: "Однією ногою вони (старі літератори) стоять на ґрунті сьогодняшнього дня, а другу занесли кудись в мариво минулих віків... Стояти у них між ногами затрудно. Вони настільки об'єктивні, що можуть говорити разом з двома мирами, притягуючи їх один до одного". Хвильовий, не гаючися, зареагував на цю донощицьку базгранину. У числі з 31 травня з'явився другий його памфлет, "Про Коперніка...", а 21 червня третій. Того ж 1925 року ця трилогія вийшла окремою книжкою під назвою *Камо грядеши* [?]. Тим часом на арену вийшов головний опонент Хвильового Пилипенко. Його "Куди лізеш [,] сопливе, або українська воронщина" (*Культура й побут*, 14 червня 1925) було продовжене цілою низкою памфлетів у *Культурі й побуті* і особливо в *Плужанині* (які до речі слід було б зібрати й видати). Пилипенко був найупертішим і найнаполегливішим супротивником Хвильового, і три роки сповнював ці видання своїми виступами проти останнього (1925 - 1927). Хоч символічно-узагальнююче -енко, яким Хвильовий волів називати своїх опонентів, виразно стосувалося тільки до Яковенка (всупереч твердженню Маланюка), Пилипенко був готовий добровільно прийняти його на себе.

Тоді ж таки, ще в травні 1925 року, підтрим Хвильовому прийшов з Академії Наук у Києві. Вона влаштувала диспут на теми, заторкнені Хвильовим, а в липневому й листопадовому числах *Життя й революції* Микола Зеров влучився до дискусії своїми статтями "Європа - просвіта - освіта - лікнеп" і "Євразійський ренесанс і пошехонські сосни", що переключали емоційний тонус памфлетів Хвильового на врівноважено-інтелектуальний і тим самим особливо переконливо показували справедливість їхніх головних тез, водночас відвіюючи від них половину політичної злободенщини. Зав'язалося листування між Хвильовим і Зеровим. Це був би, мабуть, найцінніший документ духової історії України

*Формально *Культура й побут* мала свого окремого редактора.

двадцятих років. Але надія на те, що воно могло зберегтися, мінімальна.

Наприкінці 1925 року, перед самою смертю Блакитного (4 грудня) Хвильовий відновив свою діяльність як памфлетист. Серія з'являлася в *Культурі й побуті* від 22 листопада до 13 грудня; 1926 року *Думки проти течії* з додатком анти-поліщуківського памфлету "Ахтанабіль сучасности" вийшли окремою книжкою. Пізнішим памфлетам Хвильового це вже не судилося.

Бойова активність Хвильового почала давати свої наслідки. 20 грудня майже всі талановиті письменники вийшли з "об'єднання пролетарських письменників Гарт", що фактично перестало існувати як творча одиниця. Ще перед тим, 20 листопада 1925 року цвіт харківської половини українських письменників утворив нову, принципово не-масову, "олімпійську" організацію ВАПЛіте, ведену Хвильовим, хоч формально він був тільки віце-президентом. Напрвесні 1926 року він опублікував нову, гострішу серію памфлетів *Апологети писаризму (Культура й побут, 28 лютого - 28 березня)*. Мабуть, тоді ж таки він написав статтю "Вас. Еллан", що була надрукована 1927 року. До цього періоду належить також памфлет *Україна чи Малоросія?*, що взагалі не був допущений до друку і відомий лише з кількох цитат у статтях і промовах партійних проводирів, що виступали проти Хвильового. Можна думати, що в цей час Хвильовий почав працю над романом *Вальдшнепи*.

Це був вершок його осягнень. Ворог спостеріг небезпеку і почав готувати протинаступ. Ініціатива належала Сталінові. 26 квітня 1926 року він звернувся спеціальним листом до Л. Кагановича, що тоді очолював Комуністичну партію України. Сталін відзначав, що "широкий рух за українську культуру і українську громадськість [що це значить, не знати — Ю. Ш.] почався й росте на Україні", і що "не можна українізувати згори пролетаріят" (що слушно) і продовжував, що "цей рух, очолюваний дуже часто некомуністичною інтелігенцією, може набрати місцями характеру боротьби за відчуження української культури та української громадськості від культури й громадськості загально-советської, характеру боротьби проти "Москви" взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури та її найвищого досягнення — лєнінізму" (так! Сталин, *Сочинения*, 8, Москва 1948, стор. 152). Як приклад такої боротьби Сталін наводив саме і виключно Хвильового. Позалітературний характер "літературної дискусії" виходив на поверхню. Дальші заходи Москви йшли один за одним. 30 травня *Комуніст* опублікував статтю Власа Чубаря, голови Раднаркому УРСР, проти Хвильового. У червні відбувся пленум ЦК КП(б)У, що ухвалив "Тези про підсумки українізації", оголошені друком 15 червня. Не називаючи, правда, Хвильового на

ім'я, "Тези" пишуть: "Кинуті в пресі гасла орієнтації на Європу, "Геть від Москви" і т. ін. в значній мірі показні, хоч покищо стосуються питань культури й літератури. Такі гасла можуть бути тільки прапором для української дрібної буржуазії, що зростає на ґрунті непу, бо вона розуміє відродження нації як буржуазну реставрацію, а під орієнтацією на Європу, безперечно, розуміє орієнтацію на Європу капіталістичну — відмежування від фортеці міжнародної революції, столиці СРСР — Москви" (Лейтес і Яшек, стор. 300). За рік, 15 червня 1927 року, нові тези "Політика партії в справі української художньої літератури" вже безпосередньо посилаються на Хвильового, називаючи його підтримувачем "українських буржуазних літераторів типу "неоклясиків" (уже не "дрібнобуржуазних"! (Лейтес і Яшек, стор. 308). Тим часом з України видалено до Москви провідних українців-партійців Ол. Шумського й Гр. Гринька (20 вересня 1926) і роблено заходи створити організацію письменників, беззастережно відданих лінії партії, щоб протиставити її ВАПЛіте; ця організація остаточно оформилася в січні 1927 року як ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників). 20 листопада Лазар Каганович присвятив чималу частину "Звіту ЦК" на десятому з'їзді КП(б)У "ухилям" Хвильового й Шумського. "Хвильовий, — казав він, — характеризував розвиток національної культури так, як це можна робити в суто буржуазній країні й по-буржуазному" ("Стенографічний звіт", Харків 1927, стор. 126). Многоголосе скавуління численних -енків, чії напади на Хвильового всіляко захоплювано, додавалися до загальної атмосфери приреченості й рокованості.

Під цим тиском 4 грудня 1926 року Хвильовий (разом з Ол. Досвітнім і М. Яловим) пише свого першого покаянного листа, де відписує тези червневого пленуму ЦК майже дослівно, зрікаючися орієнтації на Європу, теорії боротьби двох культур (української й російської) на Україні й спілкування з неоклясиками. Лист настільки тримається червневих тез, що сприймається майже пародією. Не виключено, що він так і був замислений. Бо Хвильовий — попри все — ще не вважав змагання за програне. Саме починалася публікація двомісячника *ВАПЛІТЕ*, фактичним редактором якого був Хвильовий (формально — безособова "редколегія"), і журнал мав бути трибуною не тільки для здійснення загальної літературної програми Хвильового, але й для публікації його дальших памфлетів. І справді три нові памфлети з'явилися протягом 1927 року: "*Соціологічний еквівалент*" трьох критичних оглядів у ч. 1, *Одвертий лист до Володимира Коряка* у ч. 5 і невіддане, себто редакційне *Наше сьогодні* в ч. 3. Приналежність цього тексту Хвильовому не тільки беззастережно доводиться стилістичною аналізою, але є про це й пряме свідчення Юрія Смолича (*Розповідь про неспокій*, стор. 70). У

головному ці памфлети спрямовані проти ВУСППу. Але попередня дискусія й партійна нагінка навчили Хвильового більшої обережності і, мабуть, пригасили почасти (але не зовсім, не зовсім) юнацьку задержуватість попередніх памфлетів. У новій серії вже годі знайти еретичні політичні кличі, автор оперує як головним доказом зіставленням цитат з ВУСППівців з ортодоксальними цитатами з "отців" марксистської "церкви". Тільки в проміжках блисне в них стара іскра непогамованости, ущипливости й дотепу, рідкішим гостем став жарт. Це Хвильовий ще не приборканий, але вже стриманий.

ВАПЛІТЕ вийшло п'ять чисел. Шосте було надруковане, але конфісковане через уміщення другого уривка з *Вальдшнепів* Хвильового. Перші п'ять чисел були жорстоко критиковані, але те, що зчинилося тепер, після *ВАПЛІТЕ* ч. 6, виходило поза межі поняття критики, навіть з тим епітетом, що тоді саме широко вживався, — "голубельна". 28 січня 1928 року, *ВАПЛіте* "самоліквідувалася". 18-21 лютого в Харкові відбувся літературний диспут, де стверджено тріумф ВУСППу. Хвильовий, що лікувався за кордоном, у Відні, змушений був написати другого покаянного листа (22 лютого). Чи було це каяття щирим? О. Ган вважає, що в цьому листі "місцями пробиваються щирі почуття" (*Трагедія Миколи Хвильового*, без року й місця видання — Ульм, 1947, стор. 62). У світлі документів, що їх Юрій Луцький знайшов в архіві Аркадія Любченка, можна в цьому сумніватися. Є там лист Хвильового до Любченка, писаний з Відня, датований 2 березня, себто за якийсь тиждень після покаянного листа, і він сповнений бадьорости. Цитую: "Горіння 'бувших' [членів *ВАПЛіте* — *Ю. Ш.*] мене страшенно радує ... Я зараз теж сів писати новий роман... Як справа з перекладами на німецьку мову? За всяку ціну ми мусимо вивести нашу літературу на широку європейську арену. Словом, треба мужатись — наше 'впереді' ... Вмерла Вільна Академія Пролетарської Літератури — хай живе Державна Літературна Академія!" (*Голубі диліжанси, Листування ваплітян*, упорядкував Ю. Луцький. Нью-Йорк, 1955, стор. 13). Дмитро Донцов влучно порівняв каяття Хвильового з каяттям Галілео Галілея. Змушений, перед конклявом високих церковних достойників, зректись теорії про обертання землі навколо своєї осі, за легендою, він при першій нагоді вільного вислову додав: "А все таки вона крутиться!" Та, звичайно, було б наївним думати, що цькування не лишило сліду на настроях і переживаннях Хвильового. В листі до А. Любченка, датованому 10 вересня 1928 року, Микола Куліш писав: "Оце уночі поверталися з Григоровичем [Хвильовим — *Ю. Ш.*] з польовання, ждали поїзда на полустанку, так Григорович між іншим сказав, що 'беруть літа своє, не так уже пахне життя, як пахло воно п'ять, навіть три роки назад'. Мені страшенно стало

жаль чогось. І Григоровича стало жаль... на полустанку (а він його оспівав у своїх синіх етюдах, пам'ятаєш?)" (*Голубі диліжанси*, стор. 40).

Повернувшись на Україну, Хвильовий узявся готувати *Літературний ярмарок*, що почав виходити з грудня 1928 року. З подивугідною винахідливістю Хвильовий шукає нових форм організації й полеміки. Якщо розгромлено попередню організацію, зробім не-організацію, журнал, що принципово відкритий для всього талановитого, але без будь-якої організаційної структури (концепція, здається, Майка Йогансена), аж так далеко, що кожне число матиме свого власного редактора (але переємність незримо забезпечує Хвильовий). Якщо важчезна цитатобійна полеміка періоду *ВАПЛІТЕ* нічого не осягла, заступімо її жартом, езопівськими натяками. Адже, працюємо на інтелегентного, не на масового сірого читача, йому не треба розставляти дбайливо всі крапки над кожним *і*, він розбереться.

Дванадцять книжок *Літературного ярмарку* — один з найбільших осягів редакційного мистецтва в історії української журналістики. Грайливі інтермедії різних авторів, серед них і Хвильового, були справжнім *tour de force* в тогочасних умовах. Журнал стверджував ідеї Хвильового, не висловлюючи їх.

Але цькування не вгавало. Мало було журнальних і газетних статтів, — з благословення ВУСППу Микола Новицький видав цілу книжку *На ярмарку* (Харків, 1930). Без усякого почуття гумору він допитувався, чому журнал "про підготовку до весняної сівби... забув. Тракторизації він не помітив... Пакт Келлога — поза... увагою" (стор. 18) і кінчав доносом: під усім цим, писав він, "підпишеться кожен буржуазний культуртреґер, кожен просвітянин, кожен націонал-попутник, а під деякими установочками та вибриками — і той, хто давно вже перестав бути пог'утником або й ніколи не був ним" (48).

Та ще важливіше, ніж доноси, було інше. На 1929 рік заплановано — "великий перелам на селі" — колективізацію і ліквідацію "куркуля" як класи, а в дійсності і як особи, з родиною, з дітьми. 1930 року шістнадцятий з'їзд (ВКП(б) кинув гасло нещадного визиску робітника, що називався соціалістичне змагання. Творилися передумови для голоду 1932-1933 року. Серед цих обставин жартувати стало непристойно. Усмішка зникла. Вона стала підозрілою. Вона ставала внутрішньо неможливою. З усіх "літературних жанрів" тільки два ще культивовано: оду (партії й режимові) й донос. Критика зокрема перетворилася на суцільний донос.

1930 року Хвильовий створив організацію й журнал Проліт-фронт. Тепер це був уже справжній відступ. Визнано першість Москви — в усьому. Визнано масовізм. Визнано — бодай

формально — ВУСПП. Пролітфронт і сам був організацією типу ВУСППу, а його опозиція ВУСППові виявлялася хіба в самому факті його конкурентного існування одночасно з ВУСППом. Тут з'явилися останні памфлети Хвильового. Він уже не наважувався спрямовувати їх проти ВУСППу безпосередньо. Вони скеровані проти футуристів. Причин цих нападів, треба думати, було дві. Однією була загальна антипатія Хвильового до футуризму. Ще 1921 року в альманасі *Жовтень* він (разом з В. Сосюрою й М. Йогансеном) "відгетькував" "життєтворчих футуристичних безмайбутників, що видають голу руйнацію за творчість, та всілякі формалістичні школи і течії (імажинізм, комфутуризм тощо)" (Лейтес і Яшек, стор. 65). Можна здогадуватися, що йому лишалися чужими в футуризмі абсолютизація машини й механіки і заперечення ліризму й романтики, а певну роль міг відігравати і простий брак визначних талантів в українському футуризмі. До певної міри виявом цієї нехоті був і памфлет *Ахтанабіль сучасности*, спрямований проти "конструктивіста" Валеріяна Поліщука і написаний у другій половині 1925 року. Але тепер до цієї загальної відрази додався тактичний момент. Заходилося на зближення між футуризмом Михайля Семенка і ВУСППом. У таких обставинах напади на футуристів побічно були нападами на ВУСПП, прямо атакувати який Хвильовому тепер не сила було. Протифутуристичні памфлети Хвильового аж ніяк не йдуть у порівняння з його ранніми. Ще можна знайти в них блискітки гумору Хвильового і далеке відгрім'я його гніву. Але їхньою вихідною позицією була накинена Хвильовому концепція масовізму літератури й сервілізму супроти партії й Москви (що чимраз більше ототожнювалися), їхньою метою було насамперед цитування "отців" марксизму, а своїм тоном вони раз-у-раз — нема де правди діти — наближалися до прилюдного доносу, панівного тоді "літературно"-критичного жанру. Це в цей час Хвильовий кинув словечко — памфлети того часу він назвав "лайлетами".

Врятуватися через Пролітфронт і врятувати Пролітфронт не пощастило. Кажучи словами самого Хвильового, його члени "подалися до капітуляції й, так би мовити, оргсамознищення". Поодинці, смиренно вони просили прийняти їх до ВУСППу. Відбулося третє і останнє каяття Хвильового, цього разу не листом, а в промові на Харківській організації ВУСППу. Хвильовий був змушений власними устами ствердити на раді нечестивих, що Пролітфронт був продовженням *Літературного ярмарку*, а *Літературний ярмарок* продовженням ВАПЛіте, і всі вони "виросли з дрібнобуржуазного середовища". Він мусів ствердити, що що б Пролітфронт не робив, це було б визнане за помилку, бо організація зайшла в "тупик, так би мовити, перманентних помилок". І

найгірше з усього, він визнав святість і непомильність ВУСППу: "ВУСПП, — казав він, — єдина літературна організація на Україні, яка не схиблювала від генеральної лінії пролетарської літератури". Це була повна Каносса. Хвильовий був навколішках. (Усі цитати з *Літературної газети* 1931,30 березня, ч. 10). Єдина вільність, що він собі дозволив, — був невеличкий випад — останній — проти футуристичної "Нової генерації".

З кінцем 1930 року і ліквідацією Пролітфронту, скільки знаємо, скінчилося й памфлетописання Хвильового. Адресатів було досхочу, -енками аж роїлося, але проти них не можна було виступати, та й не було трибуни, де можна було б памфлети друкувати. На вустах письменника був намордник, бунтар почував себе посадженим до клітки. Тільки питанням часу було, коли морально-психологічні ґрати мали бути заступлені на ґрати справжньої в'язниці. Постановою ЦК ВКП(б) з 23 квітня 1932 року всі письменники були загнані в ролі кріпаків держави, урядовців від офіційної ідеології, до однієї "спілки письменників", де "товаришами" Хвильового були ніці Микитенки й Кириленки. Розгром української партійної організації завершився призначенням росіянина Павла Постишева на диктатора країни (24 січня 1933). Він приїхав на Україну з новим шефом жандармів і цілою армією зухвалих посіпак-росіян. На селі мільйони вимирали голодовою смертю. Робітники задихалися в накиненому їм "соціалістичному змаганні". Арешти, що давніше поглинали стару українську інтелігенцію, тепер перекинулися на комуністів. На початку травня 1933 року заарештовано найближчого приятеля Хвильового — Михайла Ялового. Не могло бути сумніву, що черга була на Хвильового. Його країна лежала розтоптана, його сумління було змішане з болотом. З двох можливостей — ґрати й тортури чи смерть — він вибрав другу. Це сталося 13 травня 1933 року, вранці. Менше, ніж за два місяці, 7 липня, те саме вчинив Микола Скрипник. Уже з приїздом Постишева українізація припинилася й почала шаліти нестримна й безоглядна русифікація. Постанова пленуму ЦК КП(б)У, що відбувся 18-22 листопада 1933 року, припечатала це становище. Над трупами українського селянства, робітництва, інтелігенції, неперешкоджені, літали чорні круки постишевщини-сталінщини.

Вони зібралися й над могилою Хвильового. З промовами виступили найбільше ним зневажані Микитенко й Кириленко, з Москви спеціально приїхав ще один "пролетарський поет" Олександр Безименський, і російське слово прозвучало над труною письменника, що кликав геть від Москви.* Єдиний з його

*Аркадій Любченко згадує про Хвильового: "Москву так ненавидів, що ніколи не погоджувався туди їздити, хоч обирали його й посилали (на

однодумців, допущений до слова, Петро Панч, розгублений і переляканий, спромігся витиснути з себе фразу про те, що Хвильовий "був неповторний. Він щодень, щогодину був новим і формою і змістом", але тільки для того, щоб продовжити: "і це часто призводило його до помилок, іноді і досить болючих" (*Літературна газета*, ч. 10, 27 травня 1933). Після того завеса спустилася, здавалося б, навіки. Твори Хвильового були всі вилучені. Його ім'я виключене з історії української літератури. За якийсь час його могила була зрівняна з землею на харківському цвинтарі; ледве сьогодні хтонебудь міг би встановити, де вона була.

2. ПРО ІДЕЇ

Не можна не погодитися з Ганом, коли він підкреслює: "Політиком-реалістом (чи загалом політиком) Хвильовий ніколи не був" (*Трагедія Миколи Хвильового*, (стор. 34). І памфлети Хвильового — твори не тільки політичної думки, а й художні. Це виявляється і в тому, як вони написані: у кращих з них видно, як письменник цінить кожний стилістичний ракурс, кожний злам у композиції. Пристрасний мисливець у житті, Хвильовий був мисливцем також у своїй полеміці і знаходив спеціальну насолоду в переслідуванні об'єкта своєї полеміки, часом гри з ним, неминуче жертвою памфлетиста, але не меншою мірою й гри з читачем. Дотеп цих писань тільки деколи можна назвати гумором, частіше є в ньому насолода з певности, що цьований об'єкт не втече своєї долі. Через ці елементи гри й дотепу читачеві не завжди легко відтворити повнотою логіку думок. Перешкоджає цьому й те, що деколи, як виглядає, думка Хвильового формувалася в самому процесі писання.

Спроба відтворити — оскільки це взагалі можливо — його думки в системі неминуче означає насильство над живим організмом памфлетів, знекровлення його. Одначе треба це зробити, і не тільки для вигоди читача, а й для того, щоб показати думки Хвильового в становленні. Хвильовий розвивався дуже швидко. 1921 року він не той, що 1925, а 1925 не той, що 1930. Досі критичні оцінки поглядів Хвильового не брали цього достатньо до

пленуми, конференції тощо). Тільки раз був у Москві — здається, 29-го року — коли поїздка була широкою і вважалася просто гостюванням" (*Легкосиня даль. Валптіянський збірник*, ред. Ю. Луцький. Нью-Йорк, 1963, стор. 12). Згадаймо, що Лесь Курбас ніколи не хотів повезти "Березіль" до Москви на гастролі, хоч може міг цим здобути собі й театрові "всероюзне" визнання й зберегти себе й театр від загибелі, що спіткала його того ж зловісного 1933 року після вистави *Маклени Граси* Миколи Куліша (вересень).

уваги. Те, що далі пропонується увазі читача, — спроба виділити найголовніші думки Хвильового на різних етапах його духового розвитку й показати нитки взаємозв'язків між цими думками. На повну аналізу їх тут нема місця. Це мало б бути завданням спеціальної студії, яку, сподіваємося, нове видання його памфлетів уможливить.

Перша трилогія памфлетів, зібрана самим Хвильовим у книжці *Камо грядеш* [?], ще майже вільна від прямих політичних мотивів, що з'являться в пізніших писаннях автора. Тут ще нема мотиву виродження революції, навпаки мажорно сурмить мотив її невідкличної перемоги; нема ще нападів на Москву, за винятком твердження, що Росія після революції не спромоглася розвинути вартісної літератури (що для 1925 року, звичайно, неправда; якщо навіть не згадувати поетів Маяковського, Єсеніна, Ключова та ін., в цей час уже були опубліковані прозові твори Пільняка, Вс. Іванова, Федіна, Леонова та ін.), і мотив відродження України проходить ще переважно в літературному плані. Взагалі, памфлети цієї збірки насамперед присвячені літературі як такій.

Основний мотив збірки — потреба будувати українську літературу й культуру на інтелігенції, не на тих неосвічених і півосвічених селянах і робітниках, що ринули були до міста після закінчення громадянської війни і хапалися за письменницьке перо без хисту й без підготовки, зі шкодою для інших фахів. Вимога ця, самоочевидна в наш час, не була позбавлена революційности тоді, але навіть і тоді, імовірно, вона б не викликала вибуху пристрастей, якби була висловлена в такій абстрактній і безособовій формі, як тут. Але Хвильовий був мистець, і мистець темпераментний, тож він одяг її в образи-узагальнення, і це вони відіграли роль червоної плахти перед очима — ніде правди діти — дурнуватою бика. Те, що офіційно називалося "трудящі маси", дістало налічку *просвіти* (або ще гірше, денікінського прапорщика Смердипупенка) з додатковою характеристикою "темна наша батьківщина", "безмежний темний степ"; на додаток, у дусі вимог часу, до цієї "просвіти" був причеплений "клясовий еквівалент" дрібнобуржуазности й навіть непмана-рантьє, не надто, треба сказати, відповідний. Протилежний образ-згусток оформився як (хай спочатку трохи іронічно, але в повторенні ця іронія зникала) "олімпійці", Зеров — зерви і, нарешті, Європа. Остання — в супроводі такого визначення: "Коли ми говоримо про Європу, то ми маємо на увазі не тільки її техніку. Голої техніки для нас замало: є дещо серйозніш від останньої. І от: — ми розуміємо Європу теж як психологічну категорію, яка виганяє людськість із просвіти на великий тракт прогресу". Звідси запитання "Гаркун-Задунайський чи Зеров? Європа чи просвіта?", що на перший погляд видаються вкрай нелогічними (так, ніби між Європою й

Просвітою нічого нема, що можна було б вибрати!), в дійсності в своїй першій поставі не означали нічого іншого, ніж — дуже скромне гасло — масовізм чи інтелігенція? Або ще: графоманія чи кваліфіковане мистецтво? Але образи мають свою мову, і вже тоді, в першій книжці памфлетів Хвильового, фактично ця дилема ішла глибше: примітивне пропагандивне політизоване "мистецтво" чи мистецтво глибокої думки і складної образности?

Поскілки в памфлетах вирішувалося питання про те, яким має бути мистецтво Радянської України (бо це були географічні й політичні рамки цих памфлетів), не дивно, що найбільша кількість сторінок присвячена дискусії про те, що таке мистецтво. Сучасному читачеві обговорення того, чи мистецтво є "засіб пізнання життя" а чи "засіб будування життя", з численними посиланнями на тих, що їх сам Хвильовий називає "іже во отцех марксистських" (треба згадати, що до тридцятих років Плеханова уважано за непереїдений авторитет у питаннях "марксистської естетики", а Бухарін і Троцький 1925 року були ще "вождями революції"), може видатися схоластичним і непотрібним. Справді це було не так. Визначення мистецтва як "методи будування життя" відкидалося тому, що воно навстіж розчиняло двері для примітивної політизації мистецтва. Щодо другого визначення мистецтва, то можна думати, що Хвильовий мусів його взяти як менше зло. Але вабила його не безкриле пізнання-фіксація життя (яку він знаходив саме в -енків-Смердипупенків-Яковенків), а перетворення життя мистцем. І тому він, позірно приймаючи це визначення, в дійсності робив до нього таку поправку, яка не лишала в ньому каменя на камені: реалізм він відкладав на далеке майбутнє. "Пролетарське мистецтво, — писав він, — пройде етапи: романтизму, реалізму і т. д. Це — замкнене коло законів художнього розвитку". Реалізм тепер видавався ворожим для Хвильового, бо письменник не приймав тогочасного життя. Тому реалізм відсувався до часів "загірньої комуни", коли життя стане прекрасним, а для своєї сучасности — "доби горожанських війн" (не тільки на Україні, а в усьому світі) — він жадав романтизму, "романтики вітаїзму". Було б даремним шукати точного визначення цього поняття. Але випнуто тут рису його яка, очевидно, була для Хвильового найдорожчою — "бойовий «ідеалізм» в лапках молодої кляси — пролетаріату", здатність не давати суспільству заснути, виявляти "подвійність людини нашого часу". Передчуваючи близьке вже закріпачення всіх і вся, Хвильовий хотів, щоб мистцеві лишили право бути вічним революціонером.

Останній образ-гасло *Камо грядеши* [?] — це образ азійського ренесансу. Якщо образи Просвіти і Європи були взяті в дуже вільному трактуванні значення цих слів, то ще більше це

стосується до образу азійського ренесансу. Хвильовий розрізняє тут далеке й близьке майбутнє. Для далекого майбутнього він пророкує "нечуваний розквіт мистецтва в таких народів, як Китай, Індія і т. д.". Для близького майбутнього однак спалах азійського ренесансу передбачається на Україні: "Гряде могутній азійський ренесанс в мистецтві, і його предтечами є ми, «олімпійці». В обох випадках передумовою ренесансу буде запровадження комуністичної системи. Уже тут є суперечність: чому називати цей ренесанс азійським, коли його колискою має бути Україна? Але далі справа ще більше ускладнюється: "Азійський ренесанс це епоха європейського відродження плюс незрівняне, бадьоре й радісне грецько-римське мистецтво"; і ще більше, німецький експресіонізм — "це теж предтеча великого азійського ренесансу", хоч, додамо, ні в Європі часів Відродження, ні в Німеччині часів Хвильового комунізму не було. Виглядає так, що азійський ренесанс у певних випадках (або принаймні його предтечі) ототожнюється з "романтикою вітаїзму", а ця остання з "Європою", а всі вони з "зеровими", себто новою українською інтелігенцією. Як у символістичному вірші, в памфлетах Хвильового, тут обговорюваних, поняття стають образами, а образи дістають здатність утрачати чіткість контурів, мерехтити і, в цьому мерехтінні, взаємозаступатися. "Романтика вітаїзму" не тільки борониться в цих памфлетах, вона застосовується. Памфлети в своїй останній суті виявляються творами літератури, своєрідної лірики. На укові критики вони не витримують. Це не перешкоджає їм бути першорядними літературними творами і неперевершеними стимуляторами вільної, бунтівничої думки. Тож — як літературні твори, грою своїх образів-символів вони могли мати — і, звісна річ, — мали величезний суспільний ефект. Зокрема прихованою ідеєю українського месіанізму, хай обмеженого до мистецтва й культури.

Месіанізм цей може мати і напевне мав іраціональне підґрунтя. Якщо говорити про його раціональні корені, то можна згадати — для Хвильового — два: географічне становище України, мовляв, на межі Європи і Азії і наявність комунізму. Але тут хоч-не-хоч виникає питання про Росію. Адже вона теж мала ці передумови. Чому її виключено з "азійського ренесансу"? Це тим більше впадає в око, що, не без почуття заздрости, говорячи про Воронського, Хвильовий називає росіян "нацією, яка не плентається в хвості", в явному протиставленні "хохлам і, малоросіянам". На це законне запитання памфлети з *Камо грядеши* [?] не відповідають ані натяком. Відповідь, мабуть, лежала в іраціональній сфері.*

*Тут мимоволі закрадається думка, чи в цьому мовчазному виключенні Росії з "азійського ренесансу" не виявився вплив Освальда Шпенглера. Хвильовий безперечно читав перший том *Der Untergang des*

Нелюбов до Москви прорвалася тільки короткою згадкою про ліквідацію "пролетарського мистецтва" в Росії "під натиском матушки Калуги".

У своїй загальній концепції — чи може краще сказати, світо-відчутті, — перша трилогія памфлетів Хвильового ледве чи мала

Abendlandes, що вийшов був у російському перекладі 1923 року. Він кілька разів згадує німецького історіософа в своїх памфлетах, часом прихильно, часом наліплюючи на нього налічку "фашиста". "Марксист" Хвильовий не міг стати на позиції Шпенглера одверто ні через зовнішню ситуацію, ні внутрішню. Але впливи Шпенглера в памфлетах Хвильового виразні в відгомоні ідеї циклічності, в ототожненні "Європи" з духом Фавста, навіть у зверненні до образу Коперніка як утілення цієї Європи. Ось що пише Шпенглер про контраст між Європою і Росією: "*deshalb ist die gesamte faustische Ethik ein "Empor": Vervollkommnung des Ich, sittliche Arbeit am Ich, Rechtfertigung des Ich durch Glauben und gute Werke, Achtung des Du im Nächsten um des eignen Ich und seiner Seligkeit willen, von Thomas von Aquino bis zu Kant, und endlich das Höchste: Unsterblichkeit des Ich. Es ist genau das, was der echte Russe als eitel empfindet und verachtet. Die russische, willenlose Seele, deren Ursymbol die unendliche Ebene ist, sucht in der Brüderwelt, der horizontalen, dienend, namenlos, sich verlierend aufzugeben; Von sich aus an den Nächsten denken, sich durch Nächstenliebe sittlich zu heben, für sich büssen wollen ist ihr ein Zeichen westlicher Eitelkeit und frevelhaft wie das In-den-Himmel-dringen-wollen unsrer Dome im Gegensatz zur kuppelbesetzten Dachebene russischer Kirchen"* (*Der Untergang des Abendlandes*, 1, Мюнхен 1924, стор. 393н. У приблизному перекладі: "Через це вся фавстівська етика є д'гори: удосконалення я, етична праця над собою, виправдання я вірою й добрими ділами, пошана до *ти* кожного ближнього заради власного я, — так від Томи Аквінського до Канта, і нарешті найвище: безсмертність я. Це якраз те, що справді російська душа відчуває марним і зневажає. Російська, безвільна душа, чий первісний символ — безмежна рівнина, прагне до втрати себе, до самозаперечення в горизонтальному світі однакових братів, служачи, безіменно. Думати про інших заради себе, етично підносити себе за допомогою любови до ближнього, розкаюватися заради себе, — це для неї ознака західної марності і злочин, так само як воля вдертися в небо, втілена в наших соборах в протилежність пласкості російських церков, усяяних банями"). Довести вплив цих думок Шпенглера на Хвильового не можна, *запідозрювати* його є всі підстави. Характеристично, що приблизно в ті ж роки Бажан написав свої *Будівлі*. Вплив Шпенглера на перші дві частини цієї трилогії (і спроба полеміки з ним у третій) не підлягає сумніву. Ідеї Шпенглера цікавили й тривожили ваплітян, і то ще перед утворенням ВАПЛіте, від 1923 року. Це тоді Павло Тичина написав свою поезію "Ходить Фауст по Європі". Тут Тичина подав полемічний портрет Шпенглера, що, мовляв, маскується під Фавста:

Я ношу в душі вериги,
не цураюся релігій,
не бунтую — тільки книги
все пишу, пишу, пишу —

попередників в українській літературі чи публіцистиці. Беручи їх на тлі світовому, не можна не відзначити примхливого і вкрай еkleктичного поєднання елементів марксизму зокрема Ленінових поглядів на прийдешню роллю колоніальних націй, з елементами шпенглеріанства (теорія циклічності, хоч Хвильовий як — бодай у намірі — марксист застерігає, що в протилежність Шпенглерові він застосовує теорію тільки й виключно до мистецтва), російського евразійства і, нарешті, месіанізму, властивого, мабуть, усім відроджуваним націям.

Камо грядеши [?] викликало вибух обговорень і заперечень. Як і слід було сподіватися, напали на Хвильового "плужани", — Пилипенко, Щупак, Кияниця. Менш сподіваними були напади "конструктивіста" й ніби шукача революційної, нової форми Валеріяна Поліщука, що видав цілу книжку *Літературний авангард. Перспективи розвитку української культури, полеміка і теорія поезії*, Харків 1925, і недавнього символіста Якова Савченка (*Азіатський апокаліпсис*, Київ 1926). Ножем у спину був виступ Ол. Дорошкевича, що стояв на півдорозі до академічних кіл (статті в *Життя й революція* 1925 року). Усі ці струмки збігалися в один потік, готовий захлиснути відважного, і не даремно свою відповідь на ці виступи Хвильовий назвав *Думки проти течії*.

І в цій книжці Хвильовий лишається в головному в межах

для того, щоб це, мовляв, "маскування" викрити:

— А того, що ти не Фауст!
А того, що ти панок!
Як візьму я молоток!

Заперечення приналежності "Фавста" до одного, певного культурно-го циклу, характеристичне для Хвильового, бере, отже, свій початок у Тичини. Тільки в Тичини воно було далеко послідовніше: у Хвильового не знаходимо зустрічі Фавста з бунтарем-Прометеем, показаної Тичиною, взагалі не знаходимо образу Прометейя.

Образ Коперніка, що виступає в назві другого памфлету з циклу *Камо грядеши* [?], але лишається майже не розгорнений, теж стає краще зрозумілий у порівнянні з Шпенглером. Ось що писав останній: "... die Identität von Raum und Wille in den Taten des Kopernikus und Kolumbus so gut wie in denen der Hohenstaufen und Napoleon zum Ausdruck kummt — Beherrschung des Weltraums, — aber sie liegt in anderer Weise auch in den physikalischen Begriffen des Kraftfeldes und Potentials". (I, 396). (У приблизному перекладі: "В учинках Коперніка й Колюмба виступає ототожнення простору й волі, так само, як у вчинках Гоенштауфенів і Наполеона, і воно ж таки — іншим способом — лежить в основі фізичних понять силового поля й потенціалу").

Шпенглерівський комплекс в українській літературі двадцятих років виявлявся і в наслідуванні німецького філософа і в відштовхуванні від нього. Цей комплекс ще чекає на свого дослідника.

літературно-культурної проблематики, слушно вказуючи, що "стержнем питання все таки залишається масовість, чи то масовізм" (стор. 74). І тут виклад його насичений емоцією і це він сам одверто визнає, принаймні щодо попередньої своєї збірки памфлетів: "Всю нашу увагу було сконцентровано на емоційно-нальному боці справи" (40). Твердження про те, що не масовість і не організації вирішать долю літератури, а поява видатних творів і що добір нових талантів з молоді — функція журналів та їхніх редакцій, належать до samozрозумілих. (Це не завадило Хвильовому в розділі "Новий організаційний шлях" накреслити справжній проспект нового типу літературної організації, що незабаром утілюється в зформування ВАПЛіте). Образ "просвіти" відходить на другий плян, натомість більше випинається "куркульський" характер плужанського масовізму (18 і знову 38), полемічний захід, не спертий на дійсність, і з'являється — куди більш історично виправдане — твердження про народницьке коріння цієї новітньої "просвіти" (56). Знову, хоч мимохідь, виринає тема мистецтва як "засобу пізнання" в протилежність поглядів на мистецтво як "засіб будування" (26), тема, що вибухає в випадках проти утилітарного мистецтва ("Вузькоутилітарний сахарин ми виробляти не будемо") і в обороні знов і знов Миколи Зерова (уже в передмові, також у памфлеті проти Поліщука) і цього разу також Павла Тичини, — до речі одна з першорядних характеристик його творчості.

Усі ці мотиви почасти повторюють, почасти розвивають те, що вже було в попередніх памфлетах Хвильового. Новин власне є тільки дві. Однією є, в зв'язку з вирушенням Поліщука в похід проти Хвильового, докладна й нищівна критика примітивізму, що ховається за нібито революційною формою, зокрема за верлібризмом. *Ахтанабіль сучасності* належить до стилістично найблискучіших у писаннях Хвильового, і Поліщук ніколи вже не був спроможний піднятися з тих "двох лопаток", на які його поклав його критик. При цій нагоді виявився між іншим зв'язок Хвильового з російським формалізмом. Письменник не тільки називає його "культурний російський формалізм" (107), але й присутньо приймає його концепцію постійного знешування і оновлення літературних форм. Це заходить у пряму суперечність із заявою: "Ані з Шкловським, ані з Якобсоном, ані з Кручених і т. д. нам не по путі" (66), але ця заява була явно тактичним маневром. Найкраще це доводиться тим, що коли постав журнал *ВАПЛІТЕ*, редакція подбала про те, щоб дістати статтю від Р. Якобсона і вмістила її (в числі 5).

Але головною новиною і справді осередковим пунктом у *Думках проти течії* було визначення "Європи", гасла, киненого, але не розшифрованого Хвильовим у його попередній книжці. Це

центральної пункт у поглядах автора і також у непорозуміннях навколо його поглядів. Тому слід спинитися на цьому гаслі-образі докладніше. Хвильовий бере тут "Європу" цілком умовно. Це для нього "ідеал громадської людини, яка в своїй біологічній, ясніш психо-фізіологічній основі вдосконалювалась протягом багатьох віків і є власністю всіх клас". "Це — європейський інтелігент у найкращому розумінні цього слова". І безпосередньо Хвильовий продовжує: "Це, коли хочете, — знайомий нам чорнокнижник із Вюртембергу, що показав нам грандіозну цивілізацію і відкрив перед нами безмежні перспективи. Це — доктор Фавст, коли розуміти його як допитливий людський дух". Мотив цей походить від Освальда Шпенглера. Це для нього західноєвропейська культура була фавстіянською, і суть її він убачав у "скеруванні енергії лише на найвіддаленіші обрії". (*Der Untergang des Abendlandes*, 1, стор. 225).

Беручи цей образ Фавста від Шпенглера, Хвильовий полемізує з останнім, відкидаючи приналежність Фавста до одного культурного циклу й стверджуючи його вічність і невмирущість як психологічного типу. Отже, терміну Європа жито тут не в географічному чи політичному сенсі, а як рівнозначника до поняття Фавста, себто в сенсі психологічному. Якби хто в цьому сумнівався, то це спростовується дальшими прикладами Хвильового. Письменник вважає за репрезентантів фавстівського типу не тільки Вольтера й Маркса, Лютера й Бебеля, але також Августа, Леніна й Петра I, себто осіб, що хронологічно або географічно не належали до Європи, як ми її тепер розуміємо. Славнозвісна, сотні разів цитована формула Хвильового: "Ви питаєте, яка Європа? Беріть, яку хочете: минулу — сучасну, буржуазну — пролетарську, вічну — мінливу", всупереч тлумаченням супротивників і цькувальників Хвильового зовсім не означала прийняття географічної й політичної Європи в цілому з її філістерами й реакціонерами, яких Хвильовий ненавидів. Фраза стосувалася тільки і виключно до фавстівського психологічного типу в різних його хронологічних і класових виявах.

Затонські і Хвилі, Кагановичі і Сталіни, Микитенки й Кириленки однаке не читали Шпенглера і не були спроможні розшифрувати взаємопереходи образів-гасел Хвильового. Фраза була вихоплена з контексту й перетворена на акт політичного обвинувачення. І як цькована сарна не може спинити хортів, що женуться її слідом і вгризаються в її боки, так Хвильовий не міг пояснити своїм цькувачам істоту страшного непорозуміння. Він просто не мав з ними спільної мови, бо різниця культурного і інтелектуального рівня була занадто велика. І він був занадто гордий, щоб знизитися до популярного пояснення. Він волів зрікатися, ніж пояснювати.

Сьогодні ми можемо бачити, що образ-гасло Фавста-Європи в *Думках проти течії* не мав нічого або дуже мало спільного із традиційним слов'янофільським протиставленням Європи — Росії чи то Україні (це підставлення роблено не раз і дуже легко). Як і в *Камо грядеши* [?], Європа тут була протиставлена просвіті, інакше кажучи, творчо невгамовна одиниця сірій масі. Фавстівський психологічний тип може був нечастий на Україні через її рабський стан, але він не був їй у принципі чужий.

Тут одначе неминуче постає питання: невже Хвильовий міг не знати, з яким вогнем він грав, беручи гасло орієнтації на Європу, обросле тисячами політичних асоціацій, і надаючи йому нового, незвичного значення? Невже він міг уявити собі, що читач зможе підійти до такого гасла, цілком увільнившись від традиційного тягара зв'язаних з ним політичних ідей? Прямої відповіді на таке запитання в *Думках проти течії* знайти не можна. Але непрямо на неї вказують розкидані по всьому тексті характеристики України. В її тогочасному стані вона для нього "Хохландія" (101), "країна рабської психології" (50), де живеш "серед дикунів" (52), де панує "культурне позадництво" (50) і де "без російського диригента наш культурник не мислить себе" (50). Вона для нього "клясична країна гаркун-задунайства, культурного епігонізму" (50). Тільки дуже недогадливий читач не збагне, що в такій країні передумов до появи багатьох "чорнокнижників з Кнітлінгену" таки бракує. Що для розвитку фавстіянського типу людей становище в країні треба докорінно змінити.

Безпосередньо Хвильовий цього в *Думках проти течії* не висловив. Чи він не висловив цього з цензурних міркувань, чи в ньому самому це твердження тоді ще не дійшло виразної ясности, — сьогодні сказати не можна і може ніколи не буде можливо. Але так чи так, важить чітко розрізнати сказане письменником від того, що, можливо, впливає з його творів, але чого він не сказав. Щодо Хвильового це аж надто часто плутають. Плутають через нерозуміння, через злу волю, через надмір ентузіязму, через свідомий намір, — байдуже з якої причини, бо причина нічого не змінює в хибності висновків.

"Тепер, коли нашу фортецю атакують з кількох боків, коли ми навіть не встигаємо відповідати на всі ті чистоплотні і нечистоплотні брошури й статті, що ними обстрілюють нас, — тепер ми, як то кажуть, беремо себе в руки і спокійно продовжуємо наступ... Треба бити в саму суть", — так пише Хвильовий на початку *Апологетів писаризму*. Суть виявилася політичною. Літературну дискусію вже не можна було продовжувати як таку. Вона переростала в ідеологічно-політичну. З тринадцятих розділів *Апологетів писаризму* перші ще рухаються в річищі літературної проблематики, але що ближче кінця, то виразніше випинаються

політичні питання, щоб вибухнути справжньою ідеологічною бомбою в останньому, *тринадцятому* розділі "Московські задрипанки" (Хвильовий, народжений 1/13 грудня 1893 року, надавав великої ваги числу тринадцять, і своє самогубство вчинив 13 травня 1933 року, у 39 — себто тричі тринадцять — років свого життя).

Знов з'являється тло "темної батьківщини" ("Навкруги тайга азійської Хохландії і темна «малоросійська» ніч"), знов дебатуються детально проблема мистецтва як засобу пізнання дійсності в протесті проти народницької орієнтації на найтемніше і проти утилітаризму літератури, тільки тепер з важчим зарядом цитат з "отців марксизму" і з міцнішим притиском на "куркульськість" ідеології інакодумців. Знов Хвильовий боронить Зерова і "зерових", намагаючися довести, що нова українська інтелігенція повинна мати два корені — один у "пролетаріаті" (що принесе ідеологію), а другий у традиційно культурній старій українській інтелігенції (що принесе, мовляв, технічне вміння). Як і в *Думках проти течії*, Хвильовий не відновляє, — і це слід підкреслити — плутаного гасла "азійського ренесансу", наголошуючи натомість зв'язок прийдешньої літератури з "молодою клясою молоді нації". Не нове також твердження про те, що мистецтво твориться не для абстрактного, ідеалізованого "народу", а для інтелігенції, що його репрезентує. Дещо з цих думок подано детальніше, дещо загостреніше, але в головному це повторення вже сказаного, неминуче в кожній полеміці.

Важливою новиною є те, що тепер Хвильовий визнає, що від поставлених ним питань залежить не тільки характер літератури, а й "ідеологічно-клясовий зміст культурної революції, що починається на Україні". Важить і те, що, відходячи від вузькоклясового критерію, Хвильовий твердить, що нове мистецтво повинне служити не "клясі для кляси", а "клясі для людськості". Але справді кардинальна зміна сталася тепер у трактуванні образу-гасла Європи. Якщо перед тим ішлося про певний психологічний тип, тільки умовно асоційований з географічною Європою, про Шпенґлерів образ Фавста як представника певного типу культури, тепер будь-які переक्лики з Шпенґлером зникають, образу Фавста більше нема, а Європа з'являється в усій своїй історично-географічно-культурній конкретності як орієнтир, як дороговказ. ("Наша орієнтація — на західноєвропейське мистецтво, на його стиль, на його прийоми"), правда, з метою Європу поступово перевершити: "В Європу ми поїдемо учитись, але з затаєною думкою — за кілька років горіти надзвичайним світлом".

Жадання вчитися в Європи вимагало перегляду ставлення до Росії. І ця проблема, якої Хвильовий унікав у своїх давніших памфлетах, уперше (через цензурно-політичні причини і

востаннє!) звучить на повний голос в *Апологетах писаризму*. Підкреслюючи самостійність України, ставлячи цю самостійність у зв'язок навіть з особливостями української економіки, Хвильовий безоглядно кличе відмовитися від культурного зв'язку з Росією. "Справа в тому, — пише він, — що російська література тяжить над нами в віках як господар становища, який привчав нашу психіку до рабського наслідування". Звідси, часто цитоване, його виразне гасло про потребу орієнтуватися з усіх літератур "у всякому разі не на російську. Це рішуче і без всяких застережень... Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати".

Одне застереження Хвильовий усе таки робить. Він пише: "Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою" (до речі, не єдності, а союзу, а союзи укладаються з різними державами і розриваються, коли заходить потреба!). У недозволеному памфлеті *Україна чи Малоросія?*, скільки можемо судити з збережених уривків, Хвильовий ішов ще далі. Він говорив уже просто про боротьбу двох культур і про Москву як центр міщанства. Єдиний висновок, що міг випливати з цього, був би висновком про потребу відокремлення й кінця союзу.

З цього нового ставлення до Росії випливали й тези *Апологетів писаризму* про те, що російський міщанин чи не гірший від українського куркуля і що треба якнайскоріше "дерусифікувати" пролетаріят на Україні ("Дайош пролетаріят!"), — Хвильовий не каже, якими засобами.

Партійні викривачі Хвильового — Чубар, Хвиля, П. Любченко, Сталін, Скрипник, учасники червненого пленуму ЦК КП(б)У (їхні промови — Затонського, Л. Кагановича, Петровського та ін. видрукувані в збірці *Будівництво Радянської України*, Харків, без року [1929?]), мали рацію: Хвильовий справді вийшов поза рамці офіційної ідеології. Можна піти навіть далі й сказати, що він вийшов поза рамці будь-якої комуністичної ідеології як такої. Ще в квітні 1926 року Д. Донцов слушно оцінив, у чому була суть поглядів Хвильового: "Питання — не Захід чи Схід?, тільки — додаток чи суть — провінція чи нація?" і подав прогноз: "Ми співчуваємо з тою жменькою, що старається розірвати зачароване коло російщини і хоч трохи зачерпнути свіжого повітря з Європи" ("До старого спору", *Літературно-науковий вістник* 25. 4. 1926).

Історія дальших памфлетів Хвильового — це історія відступу і поступової здачі позиції за позицією, але здачі повільної, з триманням на кожній позиції так довго, як тільки можна було. Та перед тим полум'я бунту ще раз спалахнуло у вступі Хвильового до поезій Еллана-Блакитного, написаному, мабуть, 1926 року. Не підносячи національних мотивів, Хвильовий зосередився на загальній характеристиці духової атмосфери Радянської України

(й Союзу) як "сірої, роздериротазівотної казенщини..., що її... породжує те буття, яке визначає твою свідомість", на ворожості панівної системи до всякої лірики, всякої поезії, всякої живої індивідуальності, на новому буянні "нашої хохлацької розляпаності і сахаринної сахаринності", на конфлікті між творчою одиницею й режимом. Він кінчав викликом: "Бережіться, — живий поет! Отже, війна поезії!"

"Хохлацької розляпаності й сахаринної сахаринності" Хвильовий не прийняв і далі. Але "сіра, роздериротазівотна казенщина" чимраз більше ховала його під тень своїх кажанячих крил. У "Ваплітанській трилогії" (називаю так три памфлети-статті, видрукувані в *ВАПЛИТЕ*), як і у вступях до *Літературного ярмарку* Хвильовий уже не може висловлювати жадних нових ідей і не може одверто критикувати радянську систему. Формальним об'єктом його нападів у цій трилогії стає ВУСПП, в суті речі експозитура партії в літературі й пропагатор масовізму й примітивізму. Боротьба з ВУСППом, отже, продовжує стару лінію памфлетів Хвильового, але приглушено, натяками, своєрідною езопівщиною, поціляючи тільки в дичину малого розміру, отих, словами самого Хвильового "бекасів, кроншнепів, куличків та іншу болотяну дичину". (Іван Кулик був одним з чільних діячів ВУСППу). Називати своїм ім'ям письменник може тепер тільки нездарність статтів і творів пера ВУСППівців. Про все інше він може тільки робити алюзії. Обізнаний читач їх помітить і відзначить; вони скажуть йому, що "дух неспокою" (вислів В. Коряка, підхоплений як свій Хвильовим, а в 1960-их роках використаний Юрієм Смоличем для характеристики всієї доби) в Хвильовому живе і що каяття було вимушене й позірне. Для читача, не знайомого з попередніми писаннями Хвильового, вони найпевніше пройдуть непоміченими. Бачимо, інакше кажучи, письменника не зламаного, але скутого.

Ось кілька прикладів з *Соціологічного еквіваленту трьох критичних оглядів*, спрямованого проти В. Коряка й Б. Коваленка: мотив "темної батьківщини" ("Коли ж нарешті над нашою хахландією заграють сурми Великої Перемоги?"; "Смердюча атмосфера"); розпаношеність "просвіти" ("Чому цих же таки «просвітянських традицій» не хоче ліквідувати наша молода марксистська критика?"); масовізм (Коряк — "наш «ужасний» масовик і апологет робітничої кляси"); орієнтація в літературі на Європу ("Коряк «ужасний» противник всього європейського"); оборона романтизму ("в «фактичний матеріал» завжди входять елементи «перебільшення»"); змагання за новітню українську людину діла ("Це вже не той хохол, що три години чухається"); література на службі нації ("Чи може ви думаєте, що сам Коряк і справді не творить для нації з підкресленням?"); і навіть оборонна

позиція проти сервілізму супроти Росії (після іронічного "Хвильовий дійсно «родич» гетьмана Мазепи і саме по "матерній лінії (який пасаж!), — зовсім не іронічне запитання: "Чи може Коряк теж «родич» якогось Кочубея?").

У "Наше сьогодні" далі бринять обвинувачення проти народництва й його модернізованої форми — масовізму, але тут уже є вибрик проти "Європи", хоч з другого боку російський шовінізм в особах М. Горького і А. Селівановського знаходить непримиренно гостру відсіч ("брудна брехня", "великодержавний інтернаціоналізм"). Але в "Одвертому листі до Володимира Коряка" поруч викриття "утилітаризму... хохлацького "просвітництва", що знову в'яжеться тичячами ниток із попередніми памфлетами Хвильового, знаходимо вже славословіє Москві: повторюючи мало не буквально статтю В. Чубаря в *Комуністі* з 30 травня 1926 ("Про вивихи"), Хвильовий посилається на Драгоманова ("В свій час іще Драгоманов про це [вплив руської культури й літератури] писав як про факт дуже втішний") і додає від себе: "А потім Роза Люксембург підкреслювала світове значення руської літератури", — і далі: "Наша орієнтація на Москву!"

І от, нарешті, остання серія памфлетів Хвильового — "Пролітфронтівська трилогія". Тепер уже і на ВУСПП нападати не можна безпосередньо. Хвильовий атакує його через футуризм "Нової генерації", на цей час теж приземленої й облутаної павутинням ВУСППізму. Як типово для всіх статтів цього періоду, тут стерті межі між критичною статтею й доносом. У писаннях новогенераційців і їхніх попутників Влизька, Шкурупія, Полторацького Хвильовий знаходить антиросійство, самостійництво, троцькізм, націоналізм, проамериканізм, український фашизм, "краваткофрачне європенківське хатянство", хуторизм, себто куркульство, ідеалізм, "куркулячу пропаганду", буржуазний ідеалізм Шпенглера, Донцова "та інших ідеологів фашизму", ходіння слідами Донцова, Петлюри і Єфремова та ідеологію "захеканої українізації". Увесь цей жмут обвинувачень, якого цілком вистачало для розстрілу, вивершується мазохістичним закидом у хвильовизмі.* Це те коло мряковинних марень (бо ідеями цього

*Шкурупія справді був заарештований і загинув у в'язниці або був розстріляний, за даними УРЕ 25 листопада 1937 року. Його *Жанна батальйонерка* належить до несправедливо забутих творів української літератури двадцятих років. (УРЕ оминає її в списку творів Шкурупія). Хоч явно недоредагована автором у деяких розділах, книга ця цікава своїми описами Києва й Петербурга, відтворенням атмосфери першої світової війни, а головне своєрідною літературною технікою, — сполученням елементів фабульної напруженості з візійністю. Центральна проблема роману — ідейний крах російської імперіялістично настроєної інтелігенції,

назвати не можна), що виступає також у статті суто політичного характеру "В якому відношенні до «хвильовизму» «всі ті»" (текст у збірці *Будівництво Радянської України*), спрямованої проти "шумськістського" ухилу в Комуністичній партії Західньої України і написаної, треба думати, ще десь наприкінці 1928 року. Тут шумськізм був схарактеризований, за Л. Кагановичем, як "еклектична юшка націонал-комунізму і українського шовінізму", а хвильовизм як "теорія боротьби проти КП(б)У, що її, теорію, утворено під натиском ідеології українського войовничого фашизму, під натиском ідеології тієї урбанізованої української буржуазії, яка мріє зробити з України велику імперіялістичну державу".

Залишався тільки один пункт з "бунту" Хвильового, якого

втіленої в образ Жені Барк, що мріє стати Жанною д'Арк розкладаної Російської імперії. Еволюція Жанни від розкладової ідеології через "спалення на вогнищі" керенщини до розчинення в шумовинні НЕПу показана переконливо і, часом, сказати б, сюрреалістичною літературною технікою. "Інтерпретація" роману в памфлеті Хвильового становить собою грубе спотворення перспективи роману. Скинувши з рахівниці центральний образ — Жанни — і зв'язані з цим образом проблеми, образ і проблеми, яким присвячений майже весь роман, Хвильовий вихопив радше другорядний персонаж — Стефана Бойка, зробив з нього довільно alter ego Шкурупія і закинув Бойкові-Шкурупієві (риска належить Хвильовому) всі смертні гріхи хвильовизму. Тим часом у перспективі роману Бойко — це образ учасника українського національно-визвольного руху, що в процесі антивоєнної активності переростає в учасника жовтневої революції. Хвильовий міг би закинути Шкурупієві, що через пуантилістичну техніку переростання це не виступає досить виразно, але перенесення образу Бойка в центр роману і обвинувачення в хвильовизмі належать до грубих перекичень. Із Шкурупія зроблено шахову фігурку на полі змагання Хвильового з ВУСППом, цілком не зважаючи на ті наслідки, що для Шкурупія такі звинувачення могли мати і можливо мали.

У хворобливого намаганні за всяку ціну знайти "хвильовизм" у колах про-ВУСППівських Хвильовий лишив поза увагою інші закиди, що він міг би зробити романові Шкурупія. З позицій офіційної критики того часу романові можна було б закинути також пацифізм (заперечення всякої війни як такої) і елементи еротизму (що за термінологією тієї ж таки офіційної критики мали б називатися порнографією). Перших Хвильовий зовсім не помітив, другі згадав тільки принагідно. Увесь памфлет Хвильового належить, мабуть, до найнижчого спаду в памфлетописанні Хвильового. Навіть стилістично, в ньому є більше від традиційної російської "неистою" критики, започаткованої Белінським, ніж від справжнього Хвильового. Глухотою до ідеологічних намірів і до стилю критикованого автора цей памфлет нагадує славнозвісну розправу Белінського з романтизмом в особі Марлінського ("Полное собрание сочинений А. Марлинского", 1840) без жадного розуміння суті і поетики романтизму і без бажання їх зрозуміти.

письменник ще не зрікся цілковито в своїй "Пролітфронтівській трилогії", пункт неприйняття масовізму. Цього пункту він відкинувся недвозначно в своєму виступі на пленумі харківської організації ВУСППу 30 березня 1931 року. Він заявив тоді: "що повністю відкидає «ставку на 'генія'», боротьбу за т. зв. «велику літературу», з протиставленням її літературі «дня», погляди на письменника як на громадську одиницю, що мусить бути в конфлікті з сучасним йому суспільством". Зрештою прояви цього видно вже в "Пролітфронтівській трилогії", коли Хвильовий вимагає літератури "близької (широким) робітничо-селянським масам", підносить на щит Беранже й Дем'яна Бедного і висуває арбітрами художньої вартости... "нічних вартових".

Воістину не знати, де в усьому цьому самообпльовуванні кінчається пародія і де починається фанатизм самозаперечення. А трагічно-гнітючий ефект ще посилюється тим, що і в цих самознищувальних творах Хвильовий не втратив свого полемічного блиску, а перо його зберегло свою гострість. Тільки зникла іронічність двозначних формулювань, яка так часто характеризувала давніші памфлети Хвильового.

Так замкнулося ідеологічне коло. У період "Гарту" Хвильовий був дисциплінованим членом партії, хоч в оповіданнях і дозволяв собі індивідуальні риси. У *Камо грядеши* [?] почався відхід від партійної лінії. Найбільше віддалення було досягнене в *Апологетах писаризму* і в *Україна чи Малоросія?* (а також, поза памфлетами, в *Вальдшнепах*).^{*} Після того обвід кола почав повертатися назад, до

^{*}Посилання на *Вальдшнепи* вимагає окремого коментаря. Повелось цитувати цей твір нарівні з памфлетами. Це щонайменше необережно. Усі висловлювання в *Вальдшнепах* вкладені до вуст двох персонажів — Дмитрія Карамазова і Аглаї. Звичайно, те, що вони кажуть, борознило мозок автора, бож він їх створив, але не конче це висновки самого Хвильового. Роман відомий тільки в своїх перших розділах, і ми не знаємо, чи далі Хвильовий не намірявся дискредитувати Карамазова або Аглаю або обох. Тому все сказане цими дійовими особами можна брати за сумніви Хвильового, але не все можна брати за його викристалізовані погляди, а хіба те, що знаходить свою паралелю в памфлетах, себто далеко не все, бо персонажі *Вальдшнєпів* заходять у своїй критиці радянської системи і в своїх програмових твердженнях куди далі, ніж їхній творець. Досить згадати мотиви ненависти (Є "велика ненависть, і вона творить життя"), засудження українізації (Україна "в сьогоднішньому вигляді з своїми ідіотичними українізаціями в соціальних процесах... виконує тільки роллю тормоза"), відкинення Шевченка ("Саме цей іконописний «батько Тарас» і затримав культурний розвиток нашої нації і не дав їй своєчасно оформитись у державну одиницю"), вимогу вольової людини, живцем узятя з Донцова і, мабуть, у такому крайньому вияві чужу Хвильовому ("Я випила, товариство, за відважних і вольових людей"; "Революцію маса творить через свою інтелігенцію, бо всякий масовий

зімкнення, хоч і страшною ціною. Коли коло зімкнулося, розірвати його можна було тільки повстанням або загибеллю. Другу альтернативу здійснено 13 травня 1933 року. Тоді одним рухом пальця навіки перекреслено весь поворотний рух. Для історії Хвильовий-памфлетист лишився шукачем *Камо грядеши* [?] й *Думок проти течії*, а його знахідкою — *Апологети писаризму і Україна чи Малоросія?*. Усе написане після того — історичний документ епохи. Ці чотири назви, попри всю їх прив'язаність до обставин свого часу і застарілість багатьох окремих пасусів, — ввійшли до скарбів українського духу.

Хвильовий був і не був тією безумно сміливою вольовою людиною, хороброю як леопард, яка часом увижалася йому в мріях. Він був нею усім складом своєї вдачі, але він не діяв, як мусіла б така людина, бо до нього, мабуть, стосувалася та роздвоєність, яку він приписав Дмитрієві Карамазову: "Немає виходу. Зі своєю партією рвати не можна, бо це, мовляв, зрада не тільки партії, але й тим соціальним ідеалам, що за них вони так романтично йшли на смерть, це буде, нарешті, зрада самим собі. Але й не рвати теж не можна". І так Хвильовий пройшов страшний шлях заперечення самого себе, і його героїзм виявився меншою мірою в змаганні, а більшою — в самозреченні, самообплуванні і, зрештою, самогубстві. Його постріл не був спрямований у Постишева, а в самого себе. Він був народжений борцем, а став героєм мучеництва. Тим не менше, героїзмом це було, не зважаючи на всі падіння, що їх спостерігаємо в його пізніх памфлетах, або може саме через них. У всіх відступах і зреченнях він знав: "Вона все таки крутиться!" Він ствердив це ціною життя.

3. ПРО СТИЛЬ

Уже для першого опонента перших памфлетів Хвильового Яковенка писання ці були "хаос" (*Вісник*, 21. 5. 1925). С. Щупак у статті "Псевдомарксизм Хвильового" (*Життя й революція* 1925, 12) обурювався "демагогічною лайкою..., зневажливим відношенням до своїх супротивників і... безвідповідальністю" і вдавано

вибух тільки тоді робиться революцією, коли ним починають керувати Дантони, Леніни чи то Троцькі"; "Типова українська жінка, ... так ганебно випровадивши синів Тараса Бульби на Запорізьку Січ, пішла плодити безвольних людей"). Ніде в памфлетах не заходить Хвильовий так далеко в твердженнях про виродження революції, як персонажі *Вальдшнепів* ("Раковина з калом, куди... попала революція"; "Льозунги якогось 1917 року сьогодні... стали фарисейством і матеріалом для спекуляції"; "Навкруги нас люди живуть у неможливих злиднях, у таких злиднях, що аж ридати хочеться").

вболівав, що все це можна було б "далеко простіше, спокійніше сказати". В. Юринець ("З нагоди нашої літературної дискусії", *Комуніст*, 18. 4. 1926) вбачав у памфлетах "неосвідомлену інтуїцію". Я. Савченко починав свій *Азіятський апокаліпсис* (стор. 3) застереженням щодо "манери провадження їх (виступів Хвильового) та своєрідних прийомів полеміки". Для Донцова мрії Хвильового були "химери" ("До старого спору", *Літературно-науковий вістник* 25. 4. 1926, стор. 365). Найновіша київська *Історія української літератури* (т. 6, ред. С. Крижанівський), поширюючи своє твердження на всю історичність Хвильового, сконстатувала "неврастенічний і роздратований спір з революцією" (стор. 236). І навіть урівноважений і прихильний Микола Зеров згоджувався, що "винуватять у... непорозуміннях найчастіше самого М. Хвильового. Справді, винуватий! Замість зформулювати в першій своїй статті, чого саме хоче він від нинішньої української літератури, він волів просто просигналізувати читачам свої настрої" (*До джерел*, стор. 252).

Чи справді памфлети Хвильового такі хаотичні, іраціональні, нервами писані? Їхнього стилю ніхто не досліджував, і, щоб дослідити його, була б потрібна монографія. Однак стара приказка каже, що для того, щоб знати смак вина, не треба випити цілу бочку його. Не можемо тут занурюватися в стиль кожного памфлету. Але спробуємо впровадити читача хоч попередньо в ці проблеми, зупинившись на одному з ранніх і характеристичних памфлетів письменника. Беремо для наших спостережень і міркувань "Про Коперніка з Фрауенбургу, або абетка азіятського ренесансу в мистецтві", другий памфлет у збірці *Камо грядеши*[?] 1925 року. Називатиму його далі просто памфлет або скорочено "Копернік". У дужках будуть, де треба, посилання на сторінки.

Памфлет цей — відповідь на статтю Гр. Яковенка "Не про «або», а про те ж саме", і всі цитати з неназваного автора, крім однієї, взято з цієї статті Яковенка. Але жадного разу прізвище опонента не назване в памфлеті. Натомість фігурує -енко, один раз гр. енко, але для читача, що ототожнив цього гр. енка, з Гр. Яковенком, незабаром з'являється гр-н енко, і читач уже не знає, чи попереднє гр. означало Григорій чи просто громадянин. Для кожного, хто не читав або забув статтю Яковенка, адресат статті лишається невиразним: чи це одна конкретна особа чи це загальне поняття?

Перший розділ починається обґрунтуванням бойового тону і "лайливих русизмів"; цей пасус раптом перерваний словом "крапка", і далі автор говорить про Зерова, якого взиває "лордом", але тільки для того, щоб процитувати латинське прислів'я, до речі не в оригіналі, а в українському перекладі. Називається це "латиницею", звичайно слово, що означає латинську абетку. Так, хаос

це є, але чи несвідомий? Ніби щоб розвіяти сумніви, Хвильовий наводить відомий вислів "на городі бузина, а в Києві дядько". Тут уже й недогадливий читач метикує, що з ним, мабуть, грають. А коли після цього швидко миготить ще раз -енко, потім пролеткульт, потім Леф ("Лівий фронт"), потім ще раз -енко і перший розділ добігає кінця, висновок робиться неминучим: "хаос" цей організований, він навмисний.

На початку другого розділу, суто звуковою асоціацією виклад перебігає до комети Енке. Але Енке — не виплід фантазії Хвильового і не просто варіант -енка. Справді є така комета і був німецький астроном (1791-1865). А астрономія потрібна для того, щоб привести нас до Коперніка, що виступає в назві памфлету. Але Копернік з'являється тільки раз і в щонайменше незвичайному контексті. Хвильовий радить ставити заявлені істини на голосування і пропонує ухвалити, що "Приймаючи до уваги, що Копернік був пролетарського походження, зібрання «енеґрично фукцируючи», констатує: земля і справді крутиться навколо сонця". Нагадаємо читачеві, що образ "енеґрично фукцирують" походить з модного тоді роману Бориса Пільняка *Голый год*. Там дичина Росії протиставляється революції, комуністи названі "кожаные куртки" і твердиться, що в той час, як Росія напівспить, "кожаные куртки" "енеґрично фукцирують" і в цьому полягає їхня історична роля. Копернік не згадується більше в тексті, про Фрауенбург взагалі нема ані словечка.

Чи міг Хвильовий сказати все це інакше? Звичайно міг. Було б це щось на зразок: Яковенко — примітив, стаття його не варта уваги, якби не те, що таких примітивів багато, і тому доводиться доказувати прості істини. Але позірний хаос викладу не тільки стимулює думку читача, він не тільки відштовхує від статті примітива, він ще доносить до читача те, що Хвильовий високо цинив у літературній творчості і що він називав "запах слова". Письменник викликає цей запах, і це робить читача співучасником гри. "Хаос" у дійсності показується нехай експериментальною, але високою організацією тексту. Памфлет стає літературою, "хаос" — літературним засобом.

Виразна логічність дальшого викладу вже не прихована словесною грою і грою асоціацій, змістових або звукових. У дуже спрощеному викладі рух думки можна було б передати приблизно так: Яковенко вимагає, щоб мистецтво було утилітарно-клясове. Перший хід заперечення — показати, що сама природа мистецтва суперечить таким вимогам. Звідси — визначення мистецтва як вияву однієї з потреб людини, а саме любови до краси. Звідси впливає дальший перегляд теорій мистецтва і критика всіх невідповідних визначень. У перебігу цього огляду виявляється, що Яковенко має спільників, насамперед серед

теоретиків Лівого фронту. Звідси впливає потреба — дальший логічний хід — знайти, що спільного між Яковенком і його щойно виявленими однодумцями. Це спільне Хвильовий знаходить у тому, що всі репрезентують міщанство. Проблема міщанських впливів на мистецтво приводить до постави питання про міщанські смаки серед робітництва. Звідси дальший логічний висновок: мистець не повинен відбивати те, що знаходить у "своїй" класі, він повинен випереджати свою класу, показувати їй перспективи майбутнього. Логічний хід, що впливає звідси — формулювання завдань мистецтва на найближче майбутнє. Так ми приходимо до тези про романтизм як панівний стиль і про "азіятський ренесанс" на Україні. Тепер усі головні тези сформульовано і відбувається те, що в музиці зветься репризою: ми ще раз повертаємося до Яковенка (-енка), у швидкому перегляді відкидаємо його претенсії, остаточно стверджуємо його приналежність до міщанства, вимагаємо, щоб він не втручався в літературні справи ("Треба до лікнепу"..., "не лізти не в своє діло"). Тепер ми готові до фінальної коди: мистецтво мусить бути мистецтвом, для цього воно мусить спиратися на культурні надбання людства ("Європа грандіозної цивілізації").

Воістину стрімка, простолінійна логіка, що не могла б бути логічнішою. Звідки все ж таки враження непрозорости, орнаментальности, несподіваних перестрибів, суб'єктивної сваволі, навіть хаотичности? Крім тієї широти асоціацій, що про неї вже була мова, тут позначається той улюблений засіб Хвильового, що його можна назвати технікою переключення. Говорячи про певне явище або поняття, Хвильовий називає його певним ім'ям, але незабаром удається до зовсім іншого імени, часто взятого з іншої історичної або культурної сфери. Мостів Хвильовий не будує і знаків рівности не ставить, визначень не подає, рятівної руки не простягає. Інакше кажучи, Хвильовий пише для здогадливого читача. Самою манерою письма він відкидає примітивів, він шукає рівних собі. Якби ми, йдучи за образами самого Хвильового, схотіли сформулювати це, викликавши "медіум лорда Зерова" і вдавшись до "латиниці", ми б сказали, що провідною засадою письменницької техніки Хвильового було правило *sapienti sat*, — розумному вистачає.

Проілюструймо це на прикладі характеристик міщанства. Спочатку це -енко, ще конкретна особа, якої одначе автор не називає, напевне, не тільки з відрази, а і з бажання взагальнити образ. Далі це вже загальніший образ — "просвіта". Далі читаємо про українську "двоброшурну" і російську "начитану" просвіту. Даремно читач гортатиме сторінки енциклопедій, шукаючи відомостей про російський відповідник української просвіти. Такого не було. Просто автор перейшов від українського міщанства до

міщанства взагалі. Далі виринає "рантьє нової формації — непман", але це все той самий наш старий знайомий. Він таки — троглодит ("Не можна полемізувати з троглодитами"). Він таки — "пісаревщина в червоній машкарі". Він же — "вчорашній «жужу» з концентраційного табору", "денікінський прапорщик Смердипупенко", що "береться ревізувати марксизм" і "завідує громадським трактором". Він же — гоголівський герой, що може вибирати тільки, чи бути йому Акакієм Акакієвичем чи держимордою". Він же "Заратустра з задріпанок". І це ще не кінець.

Пересічний критик, такий собі Щупак або Коваленко, вживав би в усіх цих випадках слова *міщанство*. І читачеве життя було б просте й легке. Не те Хвильовий. Переключення термінів для нього — внутрішня потреба. Це гра. Але далеко не тільки гра. Бо кожний новий образ показує інший аспект того самого явища, і з кожним новим ракурсом ми бачимо це явище в новому світлі. А що автор не збудував містків, — ну, що ж, не для Смердипупенків же він пише. А Хвильовий же — не укладач підручника для лікнепу, а письменник у найвищому сенсі слова.

Такі самі переключення можна було б показати на інших образах-поняттях. Так, Зеров — це не тільки конкретний поет і історик літератури Микола Костевич Зеров, але це водночас і поняття "Європи", і якоюсь мірою поняття "азіатського ренесансу", поскільки останній включає в себе відродження греко-римської спадщини, і саме мистецтво, те справжнє, суть якого — в спогляданні краси, закладеному в самій природі людини. Але все це — не тотожності, це радше те, що в техніці кіна зветься напливом, коли два образи накладаються один на один, і от вони вже наче одне, але ні, вони й не одне. Переключення, отже, — не ототожнення, це тільки набіги різних явищ, це відтворення руху життя. Кажучи словами самого Хвильового, — це "романтика вітаїзму", не тільки пропагована теоретично, а здійснювана в кожному розділі і уступі його писань.

Порівняння цих напливів-переключень з технічними засобами кіна — не випадкове. Від часів Хвильового власне почалася взаємодія літератури з молодим тоді кіном. І не випадково техніка напливів у Хвильового має спільне з Довженковою *Звенигорою*. Тут кардинальна відмінність між памфлетами Хвильового і Зерова. Памфлети Зерова теж багаті на асоціації (яких ми даремно шукали б у опонентів Хвильового від Яковенка до Лазаря Кагановича і від Щупака до Сталіна, що всі однаково мислили логікою сокири і чий запас асоціацій, щоб ужити образу Хвильового, не багато підносився над рівнем троглодита), але як же інакше ці асоціації подані: розкладені на полицки, розкласифіковані, кожний з відповідною наличкою і в відповідній шухлядці.

Повертаючися до памфлетів Хвильового: кіну взагалі, а особливо кіну звенигірного типу властиві повторення мотивів, постійне повертання їх, часто в ускладненій формі. Це споріднює кіно з музикою (варіації на тему). Повторення мотивів і образів характеризує також памфлети Хвильового. Кілька прикладів з *Коперніка*. Прапорщик Смердипупенко з'являється тричі. На стор. 25 він ревізує марксизм (як -енко!), на стор. 27 він завідує громадським трактором, на стор. 28 показується його непричетність до мистецтва. "Двоброшурочна просвіта" вириває на стор. 22, але Хвильовий її не забуває, і на стор. 29 розшифровує, про які саме дві брошури йде мова. Просвітяни везуть до міста "лантухи з віршами". Образ виступає на стор. 26, підхоплюється на стор. 30 і гіперболізується на стор. 37, де вже мова про "вози віршів, що риплять до города по великому тракту".

Те саме з позитивними образами. "Зеров" тільки названий на стор. 20, його приєднання до революції дискутується на стор. 34, щоб до певної міри ототожнитися з образом революції на стор. 42. Можна заризикувати твердженням, що нема такого важливого образу, який не виступив би двічі або тричі. Так є з образом "олімпійців", з образом "дон Квізадо", що рухає історію, з образом азійського ренесансу, з образом В. Коряка (з яким Хвильовий ніби прощається, бо Хвильовий пішов уперед, а Коряк лишився, де був, щоб незабаром стати одним з головних супротивників Хвильового, зворушливий образ прощання Хвильового з власним минулим), з образом "темної нашої батьківщини", з образом троглодитів і т. д. і т. д.

Так не помилимося, якщо скажемо, що памфлети Хвильового не тільки не хаотичні, а високо організовані. Але це не статті в традиційному сенсі слова. Їхня поетика — поетика кіна й музики. Вони вписали нове слово в історію української громадської думки й літератури не тільки тим, що піднесли нові і на свій час революційні ідеї. Вони були також новим словом у розвитку техніки літератури. Так не писали ні Куліш, ні Драгоманов, ні Євшан, ні Єфремов, ні Донцов. Хай неусвідомлено для читачів, але сила їхнього впливу, — а вона була величезна, — полягала не тільки в незалежності мислення, але і в куванні нових форм літератури, літератури двадцятого сторіччя.

Спорідненість з технікою й поетикою кіна поза використанням напливів і повторів виявляється також у широкому включенні діалогів. Це, звичайно, засіб не новий, знаний задовго перед постановням кіна. Але кіно поширило ці можливості, ведучи до справжньої поліфонії діалогу. В *Коперникові* знаходимо розмови Хвильового з самим собою ("Цього досить? Гадаємо, досить!".) з уявним читачем ("...не знає, чого їй треба. Ми знаємо й кажемо: — їй треба до лікнепу"), з опонентами ("Нам потрібні, товаришу

Пилипенко, клубні робітники”), часом витримані в виразно приватному стилі (“Коли ви, тов. Сергію, цього не зробите...”), навіть з абстрактними поняттями (“А минуле каже: — Справжні митці як митці завжди випереджали свою класу”) і навіть не знати з ким (— Були там “олімпійці”? — Були! — Відповідають вони за цей історичний документ? — Відповідають!”). З цим зв’язане безнастанне переключення з однієї особи на іншу. То автор вживає форми *ми*, то говорить про себе в третій особі (“Що ж таке мистецтво взагалі, питають олімпійці”), то в другій особі множини (“Ви скажете нам, що це агітація за «зверхлюдину»”). Разом з численними елементами діалогу це витворює справжню поліфонію. Вона досягне віртуозности в пізніших памфлетах Хвильового, що їх він писав уже поставлений навколішки. Вони часом утратили оригінальність думки, цитати в них перетворилися з веселої гри на важку артилерію викриття й донощицтва, але поліфонічність будови збереглася й навіть удосконалилася.

Повтори в *Копернікові* і інших ранніх памфлетах Хвильового розкидані і на перший погляд розміщені випадково, діалог невимушений, він вільно виникає то тут то там і згасає, плин тексту — примхливий як гірський потік. Це дуже характеристично, що за дуже малими винятками Хвильовому чужі так звані акумульовані повтори типу анафори або епіфори, які були такою характеристичною рисою стилю Сталіна й його доби і функцією яких було вдовбувати в голови читачів чи слухачів гасла, “прості, як мекання”. У *Копернікові* анафора виступає тільки раз, і — річ, мабуть, не випадкова, — саме там, де мова про прості гасла для примітивної “просвіти”: “їй треба до лікнепу. Їй треба покинути писати оповідання й взятись за роботу. Їй треба навчитись грамоти... Їй треба зробити культурну революцію на селі... Їй треба забути про вірші й іти виховувати з сількорів хороших журналістів”. Маємо тут так би мовити стилізацію Сталіна *avant la lettre*. Унікальний випадок у всьому памфлеті.

З постійним переключенням плянів і з діалогічністю треба зв’язати ще одну рису мови памфлетів Хвильового. Його русизми. Вживання їх — не недогляд. Хвильовий пише, що в його “попередній статті забагато лайливих русизмів”, і відповідає на це:

“ — Хоч ми в інституті шляхетних дівчат і не вчилися, але розуміємо, що памфлет без «ядрьоних» «ізмів» — не памфлет”.

Інакше кажучи, на обвинувачення в уживанні русизмів він відповідає... русизмом. А от ще приклад з наступної таки сторінки: “...із так званого “пролеткультівського” *барахла* зробити принаймні веселу бутафорію на зразок левівської теоретичної *беліберди*”. Я підкреслив русизми в цій цитаті. А от ще гасло (ніби не лайливе), яке, правда, сам Хвильовий бере в лапки: “«Дайош»

інтуїцію”, але яке має в контексті виразно іронічний характер (“«Дайош» інтуїцію: мовляв і без абетки обійдемось”).

Натомість, коли йдеться про неутральні, не забарвлені емоційно русизми, настанова Хвильового зовсім інша. Він цитує Яковенка: “Я називаю художником того міщанина «обивателя», який в рівні з ходою розвитку кляси-переможця зумів дати суспільству корисний твір”. Уже цитуючи, Хвильовий виправив “ходом” на “ходою”, викинув слово “скоршого”, а далі він починає своє заперечення так: “В тім то й справа, що його не можна назвати митцем, бо, на жаль, він не дасть корисного твору”. Непомітно, Хвильовий заступив “художника” на “митця”.

Коріння і добір русизмів у памфлетах Хвильового подвійні, але кінець-кінцем ця подвійність сходиться на одне. Один корінь, сказати б, побутовий. В обставинах двомовности українського великого міста українська інтелігенція говорячи по-українськи залюбки вдається до русизмів як емоційно забарвлених жаргонізмів. (Явище, протилежне селянському *суржикові*. Там настанова русизмів — піднести стиль, тут — знизити). Включення таких русизмів у текст Хвильового не означає переключення до російської мови. Воно означає переключення на великоміський жаргон. Російська інтелігенція, говорячи по-російськи, з такою самою настановою користується з сленгізмів, часто навіть блатних. Друга функція “лайливих” (в дійсності не завжди лайливих, але завжди емоційно забарвлених) русизмів — мистецька. Це ще один засіб діалогізації викладу, що про неї була мова перед тим. Суто, здавалося б, теоретичні високі матерії, як от визначення істоти мистецтва, раптом переключаються на “низький”, побутовий діалог. Але, як уже сказано, ця друга функція фактично сходиться на першу, бо ж і в справжньому побуті “лайливі” русизми виступають таки в діялозі.

Тут ми приходимо до дуже типової риси памфлетів Хвильового. Вони стилістично многоплянові, і переходи від одного стилю до другого несподівані і здебільша не вмотивовані тематично. Це не стільки переходи навіть, як раптові перескоки. Жаргоново-діалогічний стиль довільно використовується поруч стилю, що його можна було б назвати неутральним. І є ще третій стилістичний плян у памфлетах, плян дуже своєрідний. Це несподівані переключення на ліричну манеру, практиковану в оповіданнях Хвильового. Це — майже цитати з самого себе. Повний ефект вони можуть мати для того читача, що очитаний на белетристичній прозі *Синіх етюдів* і *Осени*, але і для того читача, що не знає або мало знає ці твори, стилістичний контраст збережеться. “І ми беремось за клинок романтичної шпаги”, “Ми відповідаємо за все сказане нами перед трибуналом Комуни”, — ось зразки таких переключень, що виступають особливо контрастово на тлі інших

переключень — до діалогічних жаргонізмів-русизмів. А в випадку мови про пролетарське мистецтво, що "воістину буде могутнім чинником в розвитку людськості і поведе її до ненависних просвітянинові "тихих озер загірньої Комуни", де зустрине людину "втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть «на гранях невідомих віків»", лапки, вжиті Хвильовим указують на те, що тут маємо справу не тільки з натяками на стиль його новель, а з буквральними цитатами.

Наша ідеологічно-мистецька аналіза *Коперніка* добігає кінця. Ця перша спроба, недосконала й неповна, дає нам право сказати, що ранні памфлети Хвильового, зібрані в циклах *Камо грядеши* [?], *Думки проти течії* і *Апологети писаризму*, а правдоподібно і в його *Україна чи Малоросія?*, були зразками прози, високо організованої логічно, композиційно й стилістично. Їм заслужено відведено місце в історії української громадської думки. Але час і пора відвести їм таке ж заслужене місце в історії української прози поруч таких вершин її — мова мовиться про небелетристичний жанр — як писання Панька Куліша, В'ячеслава Липинського, Дмитра Донцова.

Памфлети Хвильового породили без перебільшення сотні контрпамфлетів. Ніщо в цих писаннях не дорівнює раннім памфлетам Хвильового своєю температурою горіння ідеєю, своєю композиційною майстерністю і своєю стилістичною віртуозністю. Навіть справжня олімпійська вивірена, виважена й розважна трилогія Миколи Зерова поступається перед буянням пера Хвильового, вкладеним у виразні береги самонакладеної дисципліни. Легенда про "хаотичність" памфлетів Хвильового була створена ним самим. Ця "хаотичність" була демонстрацією "романтики вітаїзму", як і остання, вона була не тільки природна, але й програмова, не тільки стихійна, але й зорганізована. Хвильовий справді вірив у те, що "порох є ще в романтичних порохівницях і Дон Квізадо живий". Але цей порох організовано довозився, і Дон Квізадо пройшов не одну студію памфлетописання.

Безпосередніх попередників у майстерності памфлетописання в українській літературі Хвильовий ледве чи мав. Можна було б порівняти його з його сучасниками. *Листи до братів-хліборобів* В. Липинського вийшли книжкою тільки 1926 року. Перед тим вони друкувалися на сторінках *Хліборобської України* (1920-1925), але, здається, ніщо не вказує на обізнаність Хвильового з цим виданням. Дмитра Донцова Хвильовий читав радо і пильно, але стилістичні виступи Донцова в *Літературно-науковому вістнику* були зовсім відмінні. Майстрові політично загостреного афоризму, Донцову бракує тієї стилістичної многоплановості, контрапунктивності, що відзначає памфлети Хвильового. Більше навіть:

одна з істотних відмінностей між памфлетами Хвильового й Донцова та, що в кожному своєму памфлеті Хвильовий шукає істини, а Донцов установив її для себе раз на завжди і тільки прикладає її в кожному окремому випадку. А ця психологічна відмінність веде за собою цілковиту відмінність темпераментів письма і стилю.

У *Копернікові* Хвильовий робить уклін учня вчителєві на адресу Вольтєра. Але знову й тут відмінності темпераменту й стилю разючі. Беру як приклад Вольтєрові памфлєти 1759-1760 років, — *Relation de la maladie, de la confession, de la mort, et de l'apparition de Jésuite Berthier, Réflexions pour les sots* і *Anecdotes sur Fréron* (Звідомлення про хворобу, сповідь, смерть і примари єзуїта Бєртє, Міркування для дурних і Анекдоти про Фрєрона). Збудовані здебільшого на стрижні біографії (чи то псевдобіографії) однієї особи, памфлєти Вольтєра мають багато фіктивних діалогів, але це діалоги дійових осіб, а не автора з самим собою чи з читачем, як у Хвильового. Убивчі в своїй іронії (єзуїт Круст цитує святе письмо, що його називає... Ціцероном, так: "Я прийшов, щоб урятувати моїх вовків від зубів овець"), памфлєти Вольтєра далекі від усякої ліричності. Вольтєр убиває своїм словом, але це убивство, наперед замислене, він наперед знає, чого хоче. Анафоричність викладу, характеристична для Вольтєра, впливає з його певности себе, з його знання своєї мети. У протилєжність цьому Хвильовий завжди шукає, і кожна його знахідка — відкриття й радість. Тільки безмежність ненависти до супротивника — в випадку Вольтєра до духівництва, в випадку Хвильового — до міщанства, єднає двох памфлєтистів. Можна встановити єреємність між Вольтєром і пізнішою традицією західноєвропейського памфлєту, від Гайнріха Гайне й Карла Маркса (*Вісімнадцяте брюмера Люї-Бонапарта* та ін.) до Мірєля Унамуну. Але на цьому широкому тлі психологічний клімат памфлєтів Хвильового середини двадцятих років зберігає свою особливність і неповторність. Не хотілося б удаватися до штампів і загальників, але поєднання віри, шукання і гри в ранніх памфлєтах Хвильового справді схиляють бачити в ньому представника того, що він сам називав "молода кляса молододі нації".

Одначе попередники цього памфлєтописання в Хвильового були. Шукати їх треба всупереч політичним декляраціям насамперед у Росії, не на Заході і не в далекій Азії. Було б взагалі хибно применшувати зв'язки Хвильового з російською літературою й культурою. Не йдучи в заглиблену аналізу, обмежуся на зовнішньому показнику. У памфлєтах Хвильового розкидана ціла низка побіжних посилань на різні твори й авторів. Письменник не добирає їх у процесі наполегливої праці. Це ті імена, що приходили спонтанно, в бігу асоціацій. Більше, ніж свідомий добір, вони здатні виявити, чим саме інтелектуально живився й жив Хвильо-

вий. Я спробую згрупувати ці посилання й укласти їх у статистичні дані. (Не беру при цьому тих прізвищ, з носіями яких Хвильовий полемізує. Вибір цих прізвищ не визначався культурно-інтелектуальним вантажем письменникової свідомості). Ось наслідки цих — дуже приблизних — підрахунків:

Кількість посилань на письменників, культурних діячів і твори

Середньовічні латинські	1	
Давньо-грецькі	2	
Східні (азійські і арабські)	3	
Еспанські	4	
Польські	4	
Скандинавські	5	
Американські (англомовні)	5	
Давньо-римські	8	
Італійські	8	
Англійські	13	
Німецькі	61	(З них 20 на "іже во отціх марксизму": Маркс, Енгельс, Бебель, Мерінґ)
Французькі	51	(З них 14 на сучасних письменників)
Українські передреволюційні	38	
Українські пореволюційні	191	(Разом 229 посилань)
Російські	221	(З них 67 на передреволюційних, 83 пореволюційних, а 71 на "іже во отціх марксизму": в ранніх памфлетах Ленін, Плеханов, Троцький, Бухарін; у пізніх Ленін і Сталін).

Як бачимо, кількість посилань на російські джерела майже дорівнює кількості посилань на українські, а в випадку передреволюційних письменників майже вдвоє перевищує. До цього можна додати, що серед посилань на західні джерела щонайменше 90 відсотків були ті, що були загально поширені в російських перекладах у час творчої активності Хвильового.

Ці цифри і висновки, що з них випливають, не повинні нас дивувати. Болівар вивчав право в Мадриді. Ґанді був вихованцем Оксфордського університету. Творець самостійної Ґани Кваме Нкрума — продукт американських і англійських університетів. В процесах визволення колоній провідні діячі як правило рекрутуються з-поміж тих, хто був вихований у метрополії або на культурі метрополії. Хвильовий закликав до культурного розриву з Росією не тому, що він її не знав, а саме тому, що він аж надто добре знав її. До певної міри це стосується до Дмитра Донцова і

напевне до Євгена Маланюка, який, добираючи статті до збірки вибраного, добру чверть віддав постатям російської літератури. Не підлягають сумніву і російські зв'язки в творчості неоклясиків, включаючи й того з-поміж них, хто в своїх писаннях був вільний від російсько-радянської цензури, — Юрія Клена.

Стилістичні зв'язки Хвильового з російською критикою й публіцистикою ніколи не вивчалися. Уже з загального враження можна сказати, що російська символістична критика лишилася невідома Хвильовому. Вона напевне не дійшла до бібліотек і книгарень Богодухова і вкривалася порохом на полицях харківських. Можна натомість думати про певні зв'язки з популярною російською критикою-публіцистикою середини XIX сторіччя, від Белінського до Пісарєва. Зв'язки ці не треба розуміти як наслідування. Було і воно, але було і відштовхування. Це широка і цікава тема, але знов тема для спеціального дослідження. Щоб тільки поверхово порушити її, торкнися тут подібностей і відмінностей з Вісаріоном Белінським. (Посилання на сторінки стосуватимуться до видання В. Г. Белинский, *Собрание сочинений в трех томах*. Ред. Ф. Головенченко. Том I. Москва 1948).

Перелік подібностей можна почати з послідовної діалогізації викладу. Уже перша велика стаття Белінського "Литературные мечтания" починається прямим зверненням до читача ("Помните ли вы то блаженное время..." — 7), а далі знаходимо діалог з самим собою, з уявними критиками, з речами й абстрактними поняттями ("Прочь, достопочтенные окладистые бороды! Прости и ты, простая и благородная стрижка волос в кружало" — 25), з давно померлими письменниками (втеча Ломоносова до Москви переказується в такій формі: "Беги, беги, юноша! Там узнаешь ты все..." — 30). Приперчування діалогу жаргонізмами Хвильовий теж бачив у писаннях Белінського ("на смерть пришлепнул Шамполиона" — 10, "энциклопедисты немножко ввали" — 53), як, з другого боку, Белінський любив час від часу встроїти французький вираз або фразу. Тристилевість, характеристична для памфлетів Хвильового, — нейтральний стиль, жаргон, ліричні партії, — ціхує й раннього Белінського, тільки гра тут далеко складніша в Хвильового, що робить алюзії до власної лірично-оповідної прози, тоді як Белінський оперує досить засмальцованими штампамі клясицистичної й романтичної патетики (Ідея "воплощается в блестящее солнце, в великолепную планету, в блудящую комету; она живет и дышит — и в бурных приливах и отливах морей, и в свирепом урагане пустынь, и в шелесте листьев, и в журчании ручья, и в рыкании льва, и в слезе младенца, и в улыбке красоты" і т. д. — 17), не надто високого рівня. Навіть у композиції *Коперніка* й "Литературных мечтаний" можна знайти риси подібності: Белінський теж починає простацьким вступом, зверненням до читача,

переходить до теоретичного визначення літератури й мистецтва, а далі звертається до характеристики літератури в Росії, щоб дійти висновку: "У нас нет литературы" і поради: "Теперь нам нужно ученье" (87), — Хвильовий називав це лікнепом.

Але тут починаються відмінності і відмінності кардинальні. Белінський раз-у-раз вкидається в багатомовні ампліфікації одно-значних слів і напухисті довжелезні періоди, де кожна ланку веде повтор-анафора, як поручник веде муштрованих солдатів армії Миколи I на параді перед Ісакіївським собором, стилістична риса, зовсім чужа Хвильовому. Даремно шукали б ми в фанатика Белінського тієї лукавої іронії, що так часто одним заходом руйнує інерцію читачевого сприймання в Хвильового. Белінському чужі елементи гри, присутні в усіх кращих памфлетах Хвильового. Ідеї Белінського мінялися докорінно, від царесластва "Бородинской годовщины" до революціонізму "Письма к Гоголю", але завжди він відчував себе носієм абсолютної істини, покликаним повчати й вести всіх за собою, і ніколи не відкрився йому сенс відносності й почуття толерантності. Важко не зв'язати з цим його послідовного славлення величі російського імперіялізму і імперії ("Служ Руси лелеется беспрестанными громами побед и завоеваний", — писав він у "Литературных мечтаниях" 1834 року і повторював 1840 року з захопленням, що російське "государство" зробилося "могущественнейшею монархией в мире, приняло в свою исполинскую корпорацию и отторгнутою от нее родную ей Малороссию, и враждебный Крым, и родственную Белоруссию, и прибалтийские шведские области, и отодвинуло свое владычество за древний Арарат" — 33, 522), як терпимість, сенс релятивності, посмішка іронії й віра в справедливе майбутнє в Хвильового зв'язуються з приналежністю до народу, що "вгору йде, хоч був запертий в льох" і що його Тичина схарактеризував двома короткими рядками:

Я — дужий народ,
Я молодий!

Тут переборюється "вчитель", і "учень" стає самостійною й неповторною творчою одиницею, скільки б технічних засобів він від "учителя" не засвоїв.

Памфлети Хвильового періоду *ВАПЛІТЕ* і *Пролітфронту*, як уже сказано, не дорівнюють його першим серіям. Стилістично беручи, однак, руку Хвильового видно в них до самого кінця. Деякі стилістичні засоби досягають граничної віртуозності. Так було, наприклад, з діалогізацією й переключенням граматичних осіб. Знаходимо навіть такі *tours de force*, коли діалог переноситься в умовний спосіб ("Ну, як би я, припустім, викручувався в даному

випадкові? Я б, напевно, прикинувся "казанським сиротою" і звернувся б до Вас приблизно з такими словами..." — "Одвертий лист до Володимира Коряка"), коли вигадуються спеціальні образи-маски як співрозмовці (Товариш Європенко-Европацький — у "Остап Вишня в «світлі» «лівої» балабайки"). Але знає те, що з'єднувало всі стилістичні засоби в цілість, — елемент шукання й гри. У зовнішньо й, може, внутрішньо вимушеному нишпоренні й викриванні "хвильовизму поза Хвильовим" автор ніби стає на позиції того злобного афоризму, що він сам пустив був на адресу Коряка: "Не пізнавай життя, бо тільки через циркуляри спасешся", — і показується раз-у-раз *tierisch ernst* у своєму виявленні "клясового ворога" й "клясово-ворожої ідеології".

Певними рисами крива життя й творчости Хвильового нагадує криву життя й творчости Олександра Довженка. Крім хіба *Звенигори* (яка, не треба забувати, не мала жадного успіху в глядача і йшла дуже короткий час у майже порожніх залах кінотеатрів), Довженко не мав змоги реалізувати жадного фільму так, як він хотів і міг би. Уже *Арсенал* падав під тягарем накиненої концепції, *Щорс* був накинений з початку до кінця. Про трагедію повоєнних років у житті Довженка ми здогадувалися давно, а тепер знаємо добре з спогадів Юрія Смолича: " — Правда непотрібна! Ти розумієш — непотрібна! — казав Сашко, і на очах його бриніли сльози", — після розмови з Сталінім і заборони Довженкової книги. Смолич коментує це так: "Зазнане розчарування було чи не найбільшим у всій трагедії Довженкового життя. А були ж далі у тій трагедії ще такі могутні компоненти, як *ностальгія* та *ляборальгія* — туга за Батьківщиною і туга за працею. Довженко хотів повернутися на Україну — він пристрасно й вірно любив свою Батьківщину, він потребував, саме потребував бачити постійно перед очима рідний український пейзаж, він любив свій народ, хотів йому служити й черпати від його снаги в своїй роботі, він *не міг* ні працювати, ні творити, будучи відірваний від свого народу... Але йому не давали згоди робити нові фільми, всякими способами зволікаючи з затвердженням сценаріїв, з наданням групи на кінофабриці, з затвердженням кошторисів та бюджетів, з усім, чим можливо... Ностальгія — туга за Батьківщиною — та ляборальгія — туга за працею — вимували і виснажували Сашка вкінці". Смолич недоговорює: це було убивство мистця. *Аероград* і *Мічурін*, фільми зроблені в російському кіні на чужі теми, з чужими ідеями, могли бути зроблені ким завгодно. Довженка як мистця в них нема. Є тільки Довженко — функціонер державної машини.

Хвильовий був тим у вигіднішому становищі, що почав писати на кілька років раніше, перед тим, як почався похід "матушки

Калуги"-Сталіна на все творче і на все українське. У своїх новелях і повістях з *Синіх етюдів* і *Осєни* він ще міг бути таким, як був і як хотів бути, у своїх ранніх памфлетах він ще майже міг бути таким. Але далі прийшла заборона правди, правди зовнішньої й правди внутрішньої ("Правда непотрібна!" — "Тільки через циркуляри спасешся"), прийшла вимога спалити все те, чому письменник уклонявся, обплювати все те, що було для нього священне, прийшла перемога Смердипупенків, що називалися Микитенко, Кириленко і ще на тисячу ладів, каяття перед ними на пленумі ВУСППу і їхній тріумф над труною загиблого творця, коли Кириленко горлав про "останню найприкрішу помилку" Хвильового, а Микитенко заявляв: "Наша відповідь — сміливіше йти вперед". Людину -Хвильового знищив сам Хвильовий, для якого і так виходу не було, мистця знищено кілька років перед тим, як знищено Довженка й тисячі інших. З того, що вони могли сказати, — вони тільки почали говорити, з того, що вони могли створити, — вони створили тільки обіцянку своїх можливостей. Сьогодні ми придивляємося з усією можливою пильністю до цієї невиконаної обіцянки, і ми можемо бачити, які величні обрії вона відкривала і як до болю мало дано було їй здійснитися.

Памфлети Хвильового показують цю обіцянку і її самозаперечення. Речник режиму Андрій Хвиля назвав шлях Хвильового шляхом "від ухилу у прірву". Сьогодні ми бачимо цей шлях як путь на Голготу, від вибуху нечуваної яскравости до занурення в темряву ницости й підлости. Від спалаху у морок.

Читачу, чи ще в твоїй пам'яті Бартоків *Жалобний марш*?

Діалог і афоризми у стилі Лесі Українки

Антонина Горохович

У кожній мистецькій творчості відображені ідеї полярності, але з найбільшою виразністю видно їх у драмі. "Яка справжня, велика поезія не є драматичною?" — питає Т. С. Еліот. На його думку, найбільші поети були драматичними; а ті з п'єс найдраматичніші, що написані віршем, бо всяка поезія прямує до драми, а всяка драма до поезії.¹ Краса форми у справжній поезії сполучається з глибиною думки і силою емоцій. Бо "яка то поезія, коли вона не мислить? Поезія — це прекрасна мудрість", написав В. Симоненко² "Римі з розумом не слід ворогувати", — каже також і Буальо.

Вже при першій зустрічі з творчістю Лесі Українки зауважуємо філософсько-драматичне і символічне думання поетки та афористичність її вислову. Досліджуючи природу уяви Лесі Українки, переконуємося, що вона сприймала весь світ імажінативним і драматичним способом. Замилування до драматичної форми у поетки походить від її здібності спостерігати контрасти. Багатство філософських роздумів у поезії через це також найкраще можна висловити драматичною формою.

Крім природжених спонук до драматизму, драматизмом було сповнене й особисте життя Лесі Українки. Силу для постійної боротьби зі смертю, з відчуттям неволі свого народу давало поетці її духовне багатство, філософський розум, сприймання життя як вічної боротьби. Трагедія народу була для Лесі Українки джерелом найсильніших і найтрагічніших переживань та найінтенсивніших роздумів. Неволья народу просякала в її душу, мов отрута, а з того зростала її туга за поетичним словом, що могло б бути висловом усіх її прагнень, зусиль у боротьбі.

Бажаючи висловити філософські думки, Леся мусіла вкладати їх в уста непересічних людей, тобто висловлювала їх персо-

*Антонина Горохович є автором низки статей на виховні та літературні теми в еміграційних виданнях, редактором пластового журналу *Готуйсь* та членом редакційних колегій журналів *Юнак* та *Пластовий шлях*. Стаття друкована тут, базована на її магістерській тезі з української літератури п. н. "Афоризми у творчості Лесі Українки", написаної для Оттавського університету (Канада). — Редакція.

1. Т. С. Еліот, "A Dialogue on Dramatic Poetry", *Selected Essays*, 2-nd ed. (London: Faber & Faber, 1934), стор. 52.

2. Василь Симоненко, *Берег чекань* (Нью-Йорк: Пролог, 1965), стор. 176.

нажами мандрівних сюжетів, поетична мова яких саме була для них природною. А такою мовою можна передати багатство фантазії, глибокий драматизм; тією мовою можна використувати міти, символи.

Можна б наводити багато інших доказів на те, що Леся Українка реагувала на світ, його загадковість і містичність як на драматичну боротьбу поміж двома силами. Тому й не могла вона залишитися поеткою-ліриком; її талант розвивався закономірно: почавши від драматичних ситуацій у ліричній творчості, через драматичні діялоги, драматичні поеми вона дійшла до справжньої драми. Лесина драматична поема наскрізь своєрідна, оригінальна з погляду багатогранності ідей, драматичних ситуацій, емоцій, різномірної тематики, складної психології персонажів та поетичного мовостилю.

Драматичні ситуації у драмах ідей створюються наслідком гострих словесних турнірів поміж двома ідейними супротивниками. Мистецька краса цих турнірів саме в афоризмах. Афоризми відіграють велику роль у створенні драматичних ситуацій, тобто вони вияснюють конфлікти, вагомістю слів підкреслюють діаметральність думок, красою вислову насичують діялоги емоціями, зміцнюють ступінь їх напруження.

Ми намагалися вказати на основні риси творчої індивідуальності Лесі Українки, на ознаки її стилю, але нашим завданням є виявити, як вплинули на індивідуальний характер Лесиної творчості такі її елементи, як діялог і афоризм. Щоб зробити це бодай малою мірою, треба вказати на роль афоризму в драматизації ситуацій, у передаванні суперечностей думок і почувань словесними турнірами, у наснажуванні висловів глибоким змістом, у зображуванні складної психології персонажів, у надаванні мові символізуючої глибини змісту, поетичної краси, сили драматизму, руху думок, мелодійного ритму, а у висліді всього того сили і краси Лесиних переживань і думок, що, мов огонь її серця, перетопили у поетичне слово багатство її власної душі й душі її народу. Бо "жодне мистецтво, — за висловом Т. С. Еліота, — не є більше національним, як саме поезія".³

Афоризм і драматизація ситуацій

Мова пророкиці Тірци з поеми *На руїнах* сповнена динамізму, вибухів енергії. Тірца не переконує довгими реченнями, але короткими наказово-енергійними закликами-афоризмами: "Той не покинутий, хто сам не кинув". "Розкуй меча на рало. Час настав. / Потрібна оборона і руїні". "Дбай сама на себе, / то будеш вільна".

3. T. S. Eliot, "Music of Poetry", *On Poetry and Poets* (London: Faber & Faber, 1965), стор. 33.

"Хто визволиться сам, той буде вільний". "Хто визволить кого, в неволю візьме". Тут два ідейні мотиви зударяються при першій зустрічі, наслідком виміни "гострими" словами збільшується драматизм, бо афоризми вагомістю слів підкреслюють діаметральність думок, ускладнюють конфлікт.

Афоризм Чоловіка: "Благословенне слово, що гартує!" — це поетична пуанта, якою кінчаються Тірцині повчання. У ній, наче у фокусі, зібралися всі думки і почування співрозмовника Тірци. Під впливом "благословенного слова, що гартує" Чоловік повірив Тірці. Він іде до вогню, щоб перекувати меч на рало. Тільки така поетична мова має рушійну силу сугестії.

Діялог Антея з Федоном, колишнім однодумцем, що наслідком словесного двобою стає щораз то більшим ідейним ворогом, не тільки виявляє почування співрозмовників, виявляє їх темперамент, психологічні причини й наслідки конфлікту, в який вони увійшли, але й є показом одного з мистецьких засобів намотувати вузли конфлікту:

Федон: [...] Гомер казав: "солodka
хвала від ворога".

Антей: На полі бою,
та не в полоні!

Федон: Слава і в полоні
все буде славою.

Антей: Ти вже не тямш вищої краси,
краси змагання, хоч і без надії...

Федон: Нема краси в зятятості безсилій...

(*Оргія, I*)

Це не тільки краса дзвінкої і гострої стихомітії, але й розкриття характерів, щораз то більше ідейне розходження Антея і Федона. Словесний двобій Антея з Федоном завдячує свою мистецьку красу саме афоризмам, що є і філософським узагальненням і поетичним виразом думки. "Та хто ж тобі надхне вогонь живий, / коли з творця ти творивом зробився?" У таких висловлюваннях не тільки сила емоцій, глибина думки, гострість контрастних ідей, але і краси їх форми. У них і "музика ідей", тобто поєднання глибини думки з мелодійністю вірша.

А ось діалог Одержимої-Міріям з Месією, у якому співрозмовники перекидаються суворо розміреними фразами, їх емоції переходять з думки на думку, немов нитки в клубочку, не можуть завмерти, "як звуки акорду на роялі".

Месія: [...] хто мовить,
що любить Господа, а брата ненавидить,
неправда то.

Міріям: Хіба ж і той не любить,
хто душу віддає?

Месія: Хто зрікся всього, а себе не зрікся,
не любить той.

(Одержима, I)

Особливістю цих афоризмів є їх антагоністичні суперечності думок і почувань. Ними користуються персонажі особливої психологічної складності, які заступають різні погляди та ідеї складного філософського рівня.

Мистецька краса цих словесних двобоїв, блискучість їх реплік походить від особливої їх форми, що нею є гноми і стихомітії, якими користується поетка часто як пуантами в кінцевих акордах. Слова для таких кінцівок повинні бути повні змісту. Тут найчастіше використовуються тропи, фігури, символи, що творять суть афоризмів. Вони збуджують живість фантазії читача, викликають настрої, думки, відчуття ритму, фоніки.

Для змалювання драматизму словесного турніру Кассандри і Гелена поетка використала афоризм про правду, вбираючи його у форму антитези: "Що правда? Що неправда? Ту брехню,/ що справдиться, всі правдою зовуть".

Ти думаєш, що правда родить мову?
Я думаю, що мова родить правду.
А чим же нам таку назвати правду
Що родиться з брехні?

(Кассандра, VI)

Ці висловлювання Гелена мають довести, що ілюзії для людини вартісніші від правди, що "правда і щастя вкупі не бувають". Зате Кассандра опанована патосом правди, бореться за неї і тим руйнує спокій душі. Вона свідомо, що "дурно не дає дарунків ворог", що "хіба, гієна винна,/ що смертю й розпадом живитись мусить?" І хоча вона визнає перемогу за Геленом, але сама не зрікається свого призначення правдою розкривати загадки буття і світу. Такі протиріччя в характерах великою мірою посилюють драматизм. І поетка і читач з своїми симпатіями будуть по боці Кассандри, бо вона шукає світла, яке показувало б шлях у майбутнє не зрадливими вогниками світлячків, але вічним світилом віри і надії, тим світлом, яке промінює з великої і багатой душі.

Афористичність і драматизм тісно сплетені. За Еліотом, контрастність — це ознака і найбільшої поетичности.

На цих кількох прикладах (а їх багато у драмах ідей Лесі Українки) бачимо, як думки та ідеї, убрані в поетичну, сконденсовану форму афоризмів, спрямовують словесну дію драматичних поем Лесі Українки до діалогів, роблять її двоплановою, наснажують репліки багатим на емоції та думки підтекстом.

Вагомість думки, емоційність діалогів

Більшість діалогів Лесі Українки — це мова великих аристократів духа. Серед персонажів у творах Лесі Українки немає "малих людей". Тому й негативні її герої (Юда, Нартал, Годвінсон, Неріса, Гелена чи Гелен) психологічно складні. Красу трагедії улюблених постатей поетки — Антея, Міріям, Руфіна, Прісцилли, Мавки, Долорес, Тірци треба розуміти, згідно з філософією Шпенглера, Ніцше чи Шопенгауера як "метафізичну активність людини", яка "брутальність і жах людського життя" пояснює і поповнює образами ілюзії, того внутрішнього світу фантазії, який є основою кожного мистецтва. Ця метафізична активність людини єдина уможлиблює життя і робить його вартим, щоб жити.

З усього складного світу ідей найвідповіднішими для Лесі Українки були філософські думки прометеїзму. Адже з нього говорить героїзм, нескореність духа, посвята, боротьба зі злом за права людини, за віру в моральний порядок на світі, за титанічну силу духа. Живучи у світі ідей прометеїзму, Лесі було легше апелювати до чуття, будувати символи, творити конфлікти, вичувати психологічну правду, знаходити слова і збирати їх у форму афоризму.

Однією з передумов краси людської душі є злагода з самим собою, усвідомлення своїх гріхів в акті очищення від них, у боротьбі проти них. Для цього треба втручання у свої думки і почування, унапрямування їх до ідеалу, дбання про лад у своїй душі. Цього хотів від Міріям Месія, героїні Лесиної *Одержимої*:

Месія: Що значить, жінко,
 віддати душу?

Міріям: Значить — бути готовим
 загинуть за любов.

Месія: То се ж би звалось —
 віддати тіло. В тім душі нема.

.....

Хто зрікся всього, а себе не зрікся,
не любить той.

Цей діалог майже повністю афористичний формою і змістом, а закінчується він драматичним настроєм, настільки глибоким, гострим до тієї міри, що Міріям вибухає у черговому запиті близьким до розпуки зверненням до Месії: "О, Господи, якої/ Ти жертви хочеш?" Тут порушені струни душі персонажів у таких нюансах, їх психологія зображена з такою чіткістю, що можна погоджуватися з твердженням Донцова про вмілості Лесі зображувати не самі переживання, але й їх відтіні. Поетка передає не тільки думки, музику ритму, образи, але й абстрактний порив душі.

Лєся картала найменші прояви духової анемії в людей, байдужості до правди і до фалшу, цю байдужість уважала трагічною. Тому: "Життя і мрія в згоді не бувають і вічно борються, хоч миру прагнуть"; тому: "Коли республіканець, руки склавши і мовчки, терпить люту тиранію — повинен смерти він"; тому й свобода, за якої нема змоги жити у напнятті душі, стає гіршою в'язницею: "Занадто гарне ти, моє вигнання!./ Занадто вільна ти, моя в'язнице" — каже з болем Жірондист з поеми *Три хвилини*.

Філософи і мистці різно інтерпретують поняття краси, створеної Богом у природі і людьми в мистецтві. Вони бачать її в таємниці буття, у стражданні, у тому, що є джерелом радості і смутку, що є стимулом до боротьби. З цього випливають теорії про моральне досконалення людини через красу страждання, що є в понятті "катарсис", згідно з теорією Лєсінґа про етичну функцію мистецтва. І Лєся Українка прославляє не евдаймонізм і не песимізм, але рух і боротьбу. Щастя для неї гарне тому, що воно проминаюче, воно — це короткі миті у високому настрої.

Щастя — то зрада,
будь тому рада, —
тим воно й гарне, що вічно летить!
Звиймося!
Злиймося!
Вихром завиймося!
Жиймо!
Зажиймо
вогнистого раю!

(Лісова пісня, II)

Тут прославлення не тільки руху, змагання, але й асоціація образу Перелесника з музикою вірша, з живописністю всього блискучого і летючого, тобто синтеза філософії життя із зоровим образом, з музикою вірша та з рухом настільки, що навіть в уяві перетворюється він у рух зі слів під впливом різних елементів майстерності вірша. Ляпідарність, інтенсивність афоризму потягнула за собою дальші однослівні короткі сентенції, що

пов'язують акцію руху з контрастом дії — зімління Мавки; а воно є майстерним пов'язанням зустрічі Мавки і Перелесника з дальшою дією драми. Тут повнотою виявляється правдивість твердження А. Ніколя щодо враження з мови у драмі: воно більше тим, як було сказане, ніж тим, що було сказане.⁴

Добираючи однакові звучанням префікси і додаючи їх до імперативної форми чотирьох різних, але близьких значенням дієслів: "звиймося", "завиймося", жиймо", зажиймо" — поетка поводиться зі словами, наче з нотами в музиці. Вона надає їм не тільки мелодійності, глибокої емоційності, але й розгортає філософське пояснення ляпідарного афоризму: "Щастя — то зрада!"

Поетка залюбки використовувала також інтонаційні засоби в синтаксі, щоб збагатити почуття. В афоризмах Лесі Українки є широка скаля цих почуттів, від короткого, але як же драматичного твердження "Тебе убити мало!" через героїчне заперечення "Убий, не здамся!", то знову здивування "Я думав — от розбився камінь, тягар упав, людина ожила!", аж до розпачливого: "Я умерти мушу, коли Ісус воскрес!" чи впевненого "Ні, я жива! Я буду вічно жити! Я в серці маю те, що не вмирає".

Коротким словом Прочанина до Юди: "Тебе убити мало!" — передала поетка найвищий ступінь погорди. Створити це почуття могла щільність слів, їх залежність, контекст і наголос. У афоризмі "Мене любов ненависти навчила" слова набрали сили, багатства змісту завдяки контекстові. Злука слова з іншим має невичерпне джерело можливостей, як оці Лесині психологічні метафори: "Біль розлуки", "мука сумнівів", "радість, туга, поривання".

Такі афоризми у діялозі Нартала і Руфіна про свободу людини, як: "Хто пита овець, яка їх воля?", своєю конкретністю природно в'яжуться з темою, а образна думка легко включається в узагальнення. Ідею вини і гріха подає драматичне запитання: "Що є вина? Хіба гіена винна, що смертю й розпадом живитись мусить?", "Гріха не знає голод". Образи героїв, які висловлюються цими афоризмами, набирають опуклості, життя, психологічної складності. Таке ж завдання виконує й афоризм в устах Річарда: "Ти думаєш, за правду не карають?" Влучною пригадкою-осторогою перед троянським конем доповнюється образ Кассандри завдяки афоризмові: "Дурно не дає дарунків ворог".

Теми з релігії, мітології, мистецтва, які є в осередку зацікавлень Лесі Українки, — це розгадування таємниць всесвіту, як про це говорить Касіпер. Поет, щоб збагнути глузд життя, пише про релігію, мітологію, а щоб убрати свої ідеї в образи, шукає

4. Alardyce Nicoll, *Theatre and Dramatic Poetry* (London: Harrap, 1963), стор. 152.

символу, метафори, словосполучень найчастіше у афоризмах, які могли б найближче стати висловом його душі, думок, почувань. Адже поетична драма немисленна без мітології, а у зв'язку з цим і без символів, а далі і без афоризмів. Тому і сучасні драматурги (Т. С. Еліот, С. Бекет та інші) користуються мітами і хорами, символами у драмах про теперішніх людей, бо це дає їм змогу висловитися поетично.

Таємничість, магічність слова, багатство тропів, фігур, символіка ритуалів у фолкльорній обрядовості складаються на асоціативність мови. Поетка користується образною мовою, символами, щоб досягнути поетичности, бож невизначеність у мистецтві — це його духовість.

Для звеличення високих емоцій та ідей Леся Українка вживала свої особливі символи, метафори, епітети: "І доки рідний край Єгиптом буде?". "Я бачила, як на його думки сандалія червона наступала". Ці вислови є не тільки алегорією чи символом, другий з них є одночасно і складною метонімією. Частими словами-символами у Лесі є "Божая іскра" — символ таланту, творчого надхнення, "підводнії каміння" — життєві перешкоди, "неправа путь" — ідейні манівці, "голубка" — вислів любови, ніжности, миру, "єхидна" — отрута для життя, "путь на Голгофу" — страждання людини: "ярмо" — неволя, а "Едем", "рай" — символ краси й добра. Слова-символи, типу "доля", "фортуна" і багато інших часто набирають у творчості поетки конкретної пластичности символів: чарівний Перелесник, що змушує поетку "врочистії відправи" відбувати; деспотична королева-муза; заблукана дівчина — Доля Лукашева; квітка ломикамінь; сопілка, яку загубив Лукаш; перстень у Дон Жуана як символ вірности.

Змальовуючи образи такими метафорами, як "жаль запалав", "спалило душу", "серцем голодую", "лев рикає гнівом", "кайданів душа не скине", "пісня стогне й рида", "зломилась воля", поетка відкриває психічний стан людини, її активно-морально-психічне ставлення до зовнішнього світу. Ці метафори особливі для Лесі Українки своїми образами, почуваннями, думками, у них великою мірою криється секрет індивідуального стилю поетки.

Афоризми ускладнюють психіку персонажів

Як і кожний великий мистець слова, Леся Українка тяжіла до розв'язування складних загальнолюдських проблем і вічних ідейних колізій. Красу і глибину думки, вірність психологічних спостережень, художність вислову в найбільшій мірі віддзеркалюють афоризми. Багатство афоризмів є важливим зокрема для драматургів, бо вони у коротких витинках життя своїх героїв намагаються передати багатство ідей, драматизму, емоцій.

Лесині афоризми можна склясифікувати за принципом полярності понять у такі тематичні класи: краса — змагання до досконалости, любов-ненависть, воля-неволя, честь-неслава, правда-неправда, минуле-теперішність-вічність, смерть-життя, доля-недоля. Таку широку, вічно актуальну панораму проблематики вводила у свою творчість поетка тому, що вона змальовувала сильні індивідуальності, ставила їх у такі драматичні ситуації, в яких вони попадали у трагічні протиріччя, що є відомі у літературі під такими назвами, як прометеїзм, сізіфізм, антеїзм, орфеїзм, або притаманні тільки творчості Лесі Українки, відображені в образах одержимої ненавистю до ворогів Міріям, альтруїстичним егоцентризмом Мартіяна, переживаннями "померлого" талантом Річарда чи шляхетними патріотичними переживаннями Іфігенії, Грішниці, Оксани, Тірци, Кассандри і самої поетки.

Увесь цей багатий світ ідей, різноманітність і силу почувань людини у зустрічі зі світом і його таємницями могла поетка передавати найкраще афоризмами.

Думки, що їх передають афоризми "О, Артемідо, рятуй мене, від мене захисти!" (Іфігенія); "Проклята я навіки, бо я люблю не вмію ворогів" (Міріям); "Права без обов'язків — це сваволя" (Командор); "Над всіх старших найстарша правда" (Кассандра); "Алеж обманом неба не здобути" (Нартал); "Не раз хто забувається про завтра, той має вічність", (Антей); "Нема без влади волі" (Анна); "Я щаслива, що душою викупляю душу" (Долорес); "Мене любов ненависти навчила" (Грішниця) та багато інших, — легко асоціювати з персонажами творчості Лесі Українки, бо вони специфічні для думок, почувань, конфліктів, для психіки цих персонажів. У наведених афоризмах психологічна конкретність слова, філософська асоціативність і лірико-драматичний настрій спрямовані на те, щоб передати суть тих конфліктів, що їх переживають герої.

Розмова Месії з Міріям, яка закінчується афоризмом: "Кров без любови викупить не може", побудована на репліках-протиставленнях, які підкреслюють психологію Міріям і глибину християнізму Месії. Мова Міріям — це типова аристократична мова, якою звертаються до ідеальної особи, до Бога, мовлять про справи не звичайного життя, а щоб протиставити любов і ненависть у їх вічності. Бо любов, що її дав людям Бог, уможливила людині вийти за межі земного і матеріального, часового й обмеженого простором. У ненависті хоч і є мужність одчаю, але є безвихідь. Вона веде до смерті, не до воскресіння, а з ним і до вічності.

Одну з своїх ліричних поезій, в якій поетка, ніби у сповіді, признається, яким сумовитим є її особисте життя, інше від життя здорової людини, бо вона сприймає потік міського життя тільки

крізь вікно, закінчила поетка афоризмом: "То все було, та тільки за вікном". Ніхто не може не відчувати того сумовитого настрою, що його передає цей афоризм. Слова у ньому звичайні, але вони сповнені чуттям, глибоким ліризмом. Поетичність вислову, його драматизм утворилися зусиллями всього контексту — змістового, звукового, ритмічного. Слова потрапили в потужне силове поле ліричного струму і цим творять навкруг себе таке силове поле.

Тому й контекст слів у афоризмі впливає на його глузд, образ, звук, ритм. Ця економія вислову, що нею прикметні афоризми, важлива особливо у драматургії. Щоб вислови були лаконічні, треба підібрати слова найвідповідніші, найточніші, найхарактерніші, такий, а не інший емоційний відтінок. "Нема без влади волі" — у цьому афоризмі Анни саме такі слова і їх емоційний відтінок відповідає психології персонажа, думкам і ситуації, в якій цей афоризм був висловлений.

Розмова Долорес з Дон Жуаном про перстень кінчається афоризмом: "Душа свої потреби має й звички, так само, як і тіло". Він характеризує Дон Жуана і відкриває нову його рису, він й ускладнює конфлікт, бо витворює загадковість. Авдиторія знає, що щось має статися, і те, що має статися, не буде далеким від того, що є у зав'язці конфлікту з перснем.

Новий сюжетний хід у цій розмові витворює афористичний вислів Дон Жуана: "Яку я гарну вигартував душу!" На нього зареагував Сганарель дотепно ущіпливою реплікою-афоризмом: "Я видав вас ковадлом і клеветцем, а ще ніколи не бачив ковалем". Такої характеристики Дон Жуана треба було драматургові на те, щоб спрямувати хід акції до нової сюжетної лінії, — взаємин Дон Жуана з Анною. Проекцію для розвитку подій унаглядив і збагатив психологічним підтекстом афоризм-самохарактеристика Сганареля: "Хто має слуги, той повинен звикнуть, що має повсякчас конфесьюнал". Слуга, підслухавши розмову Дон Жуана з Долорес, міг висловити свою звісну у критиці ремарку: "Пішла в черниці ваша доля, пане", на те, щоб у відповідь міг Дон Жуан кинути: "То тень моя пішла, зовсім не доля". Психологічно виправданим і композиційно вдалим був дальший хід акції *Камінного господаря*.

Діялог Анни і Командора, сцена на балю є одним із вузлових етапів у розвитку конфлікту. Він кінчиться дуже характеристичним для Анни кокетливим афористичним висловом:

[...] знає камінь, що танок свавільний
скінчить навкі хвиля — коло нього.

Вислів відповідає ситуації й обстановці, характеризує і Командора й Анну, змінє тему розмови, посуває акцію. Згадка

про камінь і хвилю уможливила правдиво і природно для психології мовців ніби перервати наростання конфлікту. Пара пішла танцювати, але в глядача залишила Аннина мова сумнів: чи справді такі вдачі, як Аннина, можуть у житті піддаватися стихії, як прибережна хвиля.

Афористичний вислів Мавки, що насичений великою поетичною багатозначністю метафоричного порівняння: "Ти душу дав мені, як гострий ніж дає вербовій тихій гілці голос", — відобрає велику роль у побудові драми, надає їй філософського підтексту.

Довкола цього вислову про душу, зроджену, як голос сопілки, через пережиття болю, обертається розмова. Афоризм став вихідною точкою для підхоплення Мавкою цілої ситуації й розвитку її у філософське закінчення драми, подане драматургом уже поза діалогом у епічному описі. Без цього поетичного вислову неможливо було б дати філософську розв'язку драми. У ньому, як у фокусі, зібрані всі промені дії та думок драми.

Поетка, творячи поезію, прагне глибше розкрити "суть речей", протиставити звичайну дійсність дійсності іншої, уявної, створеній багатством своєї душі. Важливу функцію в цьому процесі виконують такі складники поетичної краси мови поетки, як лексика, фразеологія, тропи тощо. У Лесі Українки багато персоніфікацій та гіперболь. Перебільшуючи явище чи процес, вона надає їм повноти та сили. Тимто й твердить Донцов, що Леся Українка "не розрізняє пристрастей по їх змісті, лише по їх великості й силі".⁵ Оці персоніфікації та гіперболи справді говорять своєю силою й величиною, своїм перетворенням з елементу в узагальнюючу цілість:

Гріха не знає голод;
Душа свої потреби має й звички;
З рук смерти люди дістають безсмертя.

Щедре і багате почуття Лесі Українки допомагає їй знаходити різні способи і засоби, щоб передавати їх в образах. У великій мірі помагав їй у цьому музичний талант. Каже Т. С. Еліот, що "музика поезії не є щось, що існує окремо від значення слів". Бо не існує поезії з великою музичною красою, яка б не була поетичною. Він твердить, що "звучання поеми є таким самим висловом поеми, як і її сенс".⁶

5. Дмитро Донцов, *Поетка українського рісорджі мента* (Львів, 1923), стор. 23.

6. T. S. Eliot, "Music of Poetry", стор. 33.

Мобілізуючи всі засоби для створення "звукового образу", поетка вносила у свою поетичну мову не тільки складні тропи, але й багатство синонімів, антонімів, образні оксюмороми, які своїм подібним звучанням чи, навпаки, контрастним, могли передавати думки і почування в стані народження, руху.

Контрастні пари слів, які використовуються у поезії як лексична антитеза, побільшують афористично-естетичну організацію тексту; як ось у цих висловах:

Ти мене убити можеш,
Але жити не примусиш.

Хто визволиться сам, той буде вільний,
Хто визволить кого, в неволю візьме.

У Лесі Українки дуже особливими є також й епітети. Критик Б. Якубський прийшов до висновку, що в неї є цілі гнізда цих епітетів: "іскри злотисті, огні променисті, вогнистий рай, поломінь пожару". Для контрасту іншим гніздом образів є лексика для передачі пасивного сприймання життя: соромне безділля, заспані серця, зопсована душа, ганебний сон та інші. Відчуття таких контрастів з'являлося не в такого поета, як Рильський, що любить спокій, радість і сонце, що усміхається і мислить. Аджеж ані мистецький темперамент, ані умовини її особистого і національного життя не сприяли розцвісти талантові для змальовування теплих і прозорих ясностей і злагоди. Нема в Лесі Українки ідилічно-селянської філософії життя, як у Шевченка, пасивності, меланхолії, сантиментальності, улюблених мотивів тогочасної української і російської поезії, песимізму чи резигнації. Нема і здрібнених слів у афоризмах, нема соловейків, оспівування щастя. Зате багато пророкувань, віщих голосів, запалу, туги за героїчним, сильним.

Нема змоги зупинятися тут на "поезії граматики" Лесі Українки, аналізувати те, як пливе сила з Лесиних афоризмів, їх таємничої барви, запаху та тієї незабгненої сили, яку вони мають, збираючи в собі усі складники поетичного вислову. Поетка грає словом, додаючи до нього окремі частини, змінюючи цим ритм, і мелодію, і сенс афоризму, робить його знаряддям думки, акції, ритму, поетичної краси. Змінюючи семантику слова, його морфологію, інтонацію чи синтаксу висловів, вона доповнювала їх додатковими відтінками змісту і почувань. Здавалося б, філософські роздуми холодно-байдужі, але вони перетворювалися завдяки афоризмам у діалогах у глибокі людські переживання. Ліризм Лесі Українки схоплює рух і життя у його діалектиці думок і почувань. Вони плывуть з зіткнення суперечливих почуттів і мислей, поєднаних з двома різними волями і світоглядами.

■

Філософія прометеїзму пов'язана з певного роду почуттями. Які ж почуття мають найбільшу вартість для поетки? Не помилимося, коли скажемо, що будуть це навіть не пристрасті, лише вибухи мужеської сили почувань в обороні правди, свободи, метафізичної віри, краси за повної відсутності солодкого патосу чи байдужого песимізму. Людина в поетки не залякана й не стероризована. Тому її емоції — це відвага, посвята, готовість до жертви, героїчне зневажання болю і терпіння. Є у поетки милосердя, є й розпука, страх, але найбільше любови з різними її відтінками. Бо віра, що випливає зі світогляду, будувалася з переконання, що новий, досконаліший світ буде таким тільки через удосконалення духовности людини, через любов, правду, справедливість, наближення до краси. Нема в поетки почувань пімсти і через те в афоризмах Лесі Українки є стільки нюансів переживань жіночого серця, якому часто ближчими були сублимовані почуття духового зростання, ніж доходження до справедливости пімстою. Все, що відкривала поетка, було нове, характерне, вражаюче своєю своєрідністю жіночости, але убраною в панцер вояка, що допомагав їй стримувати біль.

На основі досі сказаного можна б висловитись і про напрямок творчости Лесі Українки. Тільки ж це не є так просто. Бож звеличування сильних почувань, гіперболізація чи багатство алегорій, романтично-піднесений настрій — це ще не всі ознаки романтизму. Цього ще замало, щоб приділити поетку до неоромантизму. У ляпідарності вислову, у короткості, прецизності афоризмів, в їх лексичі можна дошукуватись елементів класицизму. У величезному образно-семантичному багатстві, у сплетінні різних асоціативних плянів, у мові підтекстів багато філософських роздумів, інтелектуалізму, тобто ознак сучасної інтелектуальної поезії, тож це б перечило романтичній ірраціональній несхопності.

Стилі, що їх приписують поетці критики, використовуються у її творчості залежно від потреби; риси Лесиної творчости, передані афоризмами, не вкладаються у ясні, визначені змістом і формою ознаки напрямку. Вони віддзеркалюють багатогранність ознак, які апелюють до щораз то нових почувань і життєвих настанов засобом Лесиних слів, образів, гострих драматичних ситуацій і конфліктів та їх розв'язки. Леся Українка йшла у своєму розвитку "титанічним ходом по велетенських уступах", і тому на цих уступах видно її світоглядіві шукання, мистецьке досконалення. Тому нема в неї догматичної застиглости, є багатогранність світу і людської душі. Крім майстерности діалогу та його основного елементу — афоризму, образи героїв поетки віддзеркалюють її погляд на світ, на проблеми людини і народу з поглядом українки,

дарма що ці образи належать різним народам й епохам. "Притаманні риси духа і культури народу лежать глибше стилів, що чергуються", — твердить М. Шлемкевич. Українській культурі притаманною є, як ми вже згадували, пісенність.

Леся Українка, що так зневажала "дзеньки-бреньки" в літературі, втікала від своєї української пісенности у світ "мислей-ідей". Таких мислей, які, як вона вірила, допоможуть народові позбутися неволі, а людям підвестись етично, морально. Але одночасно ця пісенність рятувала її творчість від "мисленого, ідеологічного перевантаження", а вроджений, притаманний українці ліризм поетка сполучала з філософською стихією. Тому у сполучі мислі й музики український дух знайшов у творчості Лесі Українки "щастя бути собою". Це і є той простір, що його відкрила поетична творчість Лесі Українки і Франка для майбутніх українських поетів. Вони поклали край епігонському наслідуванню Шевченка, дали вищі принципи для творення поетичного образу, піднесли образно-стилеву культуру, увели українську поезію у модернізм.

Сила афоризмів Лесі Українки у глибині їх думки, у широті почувань, у майстерності форми. Вони є висловом не тільки самого поетичного таланту Лесі Українки, але й доби. У них справді, "як всесвіт у краплі роси", відбилися — творча індивідуальність поетки, вічні проблеми людини, народу, мистецька вартість і необмежена можливість поетичного слова передавати порухи душі.

Цілі і методи німецької імперіялістичної політики на окупованих теренах

І. М. Коваленко

Пропонуємо нашим читачам вибрані частини з ширшого есею І. М. Коваленка, що появився в Україні весною 1943 року, під час німецької окупації. Автор написав його на замовлення редакції журналу *Ідея і чин*, тодішнього органу Проводу ОУН під керівництвом Степана Бандери. Праця Коваленка розповсюджувалася на українських землях, як одна з нелегальних публікацій українського визвольного підпілля. У передмові до есею Коваленка читаємо:

"Праця І. М. Коваленка появляється в час, коли на всіх українських землях проходить завзята боротьба українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу проти німецьких і московсько-більшовицьких імперіялістичних загарбників. Значення цієї праці для українського читача полягає в тому, що вона дає повний образ цілей і методів німецької імперіялістичної політики в окупованих країнах західної, південносхідної та східної Європи способом стисло об'єктивним та опертим на джерельні й документальні дані".

Есей Коваленка має сім розділів, в яких автор розглядає такі питання, як ідеологічні основи німецької політики, політику німецьких окупантів у країнах західної, середньої, південної Європи, у балтійських країнах, на Україні та супроти інших народів Сходу. З цієї праці Коваленка передруковуємо початок першого її розділу, частини розділу про ідеологічні основи німецької політики і довші уривки з розділу "Цілі і методи німецької політики на окупованих українських землях без маски".

Знайомимо наших читачів з працею Коваленка у 35 роковини її появи. Роки, що ділять нас від того часу, не поменшили її вартости. Як історичний документ, праця Коваленка має тривале значення. Її не зможуть обійти дослідники найновішої історії України, зокрема періоду німецької окупації українських земель.

Коваленко — це вживаний під час німецької окупації публіцистичний псевдонім о. д-ра Івана Гриньоха, голови Товариства закордонних студій "Сучасність" у Мюнхені, а в роках 1941-44 одного з провідних учасників організованої революційно-визвольної боротьби українського народу проти німецьких загарбників. — *Редакція.*

Ще не замовк відгомін першої світової війни, ще не загоїлись її рани, ще живе покоління, що брало в ній участь, а вже на наших очах полум'ям спалахнула нова, ще страшніша в своєму

розгортанні та методах світова війна, яку правильно оцінюють не як лицарські змагання народів, але як нечувану різницю в ім'я кількох світових імперіялізмів. Український народ є не тільки її свідком, але силою складних політичних обставин найдошкульніше відчуває її тягар на власній шкірі, бо саме через українські землі котиться страшна лавина сучасної війни. Саме на Україні схрещуються вістря мечів двох неситих новочасних імперіялізмів — Німеччини й Москви, що, намагаючись зробити з українського народу предмет колоніального визиску, не допускають до того, щоб він став підметом дій та володарем на своїй землі. От тому український народ не сміє присипляти своєї чуйности та мусить створити собі ясний погляд на цілі та методи політики тих ворожих сил, що тепер діють на українських землях. От тому український народ не сміє дати послух підшептам чужої пропаганди, що її завданням є баламучення та відвернення уваги українського народу від справжніх цілей наїзників...

I. ІДЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ НІМЕЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Методи німецької політики на окупованих теренах можна спостерігати і тому можна дати їм оцінку. Натомість цілі треба щойно розгадувати, бо, звичайно, жодний політичний провід не відкриває всіх своїх карт, щоб не насторожувати чуйности оточуючого світу, що могло б спричинитися до невдачі політичних плянів уже в самому їх народженні. Та, не зважаючи на це, вже з методів політики можна зробити висновки про її цілі, а правильність цих висновків можна перевірити, розглядаючи ідеологічні основи даної політики...

Своє теоретичне оформлення ці ідеологічні основи знаходять у творах головних представників нового, націонал-соціалістичного, руху, головним чином у *Майн Кампф*-і Гітлера та *Mimi 20-go сторіччя* Розенберга, а практичний вияв — у боротьбі націонал-соціалізму за владу в Німеччині та гегемонію в Європі, а згодом у цілому світі. Головні засади цього руху — це, поперше, ідея злиття всіх німецьких племен в одну німецьку націю, що є нічим іншим, як відгребленням та поглибленням бісмарківської ідеї зцементування дрібних німецьких князівств, бо треба згадати, що, не зважаючи на створення одного німецького Райху за Бісмарка, відосередні тенденції поодиноких німецьких племен та країв існували й далі, а після програної в 1918 році оживали та постійно зростали. Ліком на це мала бути ідея націонал-соціалізму про органічну єдність німецьких племен; отже, це була ідея, призначена для внутрішнього форуму в німецькій політиці. Свою конкретну реалізацію знаходила вона в ряді "аншлюсів" — Надрайнії, Австрії, Судетів, Сілезії, Помор'я і Данцігу. Механічно її

реалізовано, та чи наступило одночасно духовне зцементування всіх німецьких країв чи племен, в цьому треба дуже сумніватися.

Другою основною ідеєю, що своїм вістрям зверталася вже до зовнішнього світу та проти всіх інших народів, було нове гасло про расову вищість германсько-німецької раси. Це ідея біологічного, тваринного расизму та національної нетерпимости, що є також джерелом сучасного німецького імперіялізму. Це вона ділить увесь людський рід на расу панівну і раси невільничі, творчу і деструктивні. До першої, очевидно, мав би належати німецький народ; людей ділить на надлюдей і недолюдків. Т. зв. панівна раса германсько-німецького народу призначена не на те, щоб у шляхетному суперництві рас та народів здобувати собі провідне місце, але щоб здобути собі гегемонію у світі насиллям та жертвам-винищенням інших суперничих рас та народів, що відважилися б боротися за належне їм місце та визнання в процесі культурного та політичного світового змагання. Розв'язка надзвичайно проста, але яка ж наївна!...

VI. ЦІЛІ Й МЕТОДИ НІМЕЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ НА ОКУПОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ БЕЗ МАСКИ

Найскладнішою проблемою, перед якою опинилися німці в сучасний період імперіялістичної війни, є розв'язка питання Сходу Європи, куди входять українські етнографічні землі. Коли йдеться про теоретичні засади, то німецький націонал-соціалізм їх без труда накреслив. У *Майн Кампф*-і Гітлера накреслено напрямні німецької політики. Їх коротко можна схарактеризувати: цілий європейський Схід — це терени німецької експансії, це "медом і молоком текуча" земля німецької нації, це джерело її сили й запорука її передової позиції у світі...

1) Обґрунтування німецьких зазіхань на європейський Схід

Для кращого зрозуміння цілей німецької політики на Сході Європи та її методів слід приглянутися, під якими гаслами німці ведуть свою політику. Ці гасла мали б виправдувати німецьку політику та творити ідейну підбудову для її реалізації. З другого боку, вони мали б послабити відпорність поневолених народів, зокрема українського, при реалізації німецьких політичних цілей.

Перше, це гасло боротьби проти більшовизму, як загрози для європейської культури та європейських народів. Як колись у середньовіччі боротьба проти іновірців за відзискання Божого гробу підняла всі західні народи до т. зв. хрестоносних походів до Святої Землі, так сьогодні гасло боротьби проти комунізму в ім'я оборони культурних надбань Європи мало б змобілізувати всі

європейські народи до праці і боротьби проти нього під проводом Німеччини.

Український народ знає, як ніхто інший, хто є більшовики, бо вже двадцять кілька літ веде з ними безпощадну боротьбу і боровся з більшовицьким імперіялізмом Москви вже тоді, коли інші європейські народи засідали з більшовиками при одному столі, боровся і тоді, коли німці 1939 року склали з більшовиками пакт приязні і віддали більшовицькому окупантові західноукраїнські землі. Український народ і тепер не склав зброї перед більшовицьким імперіялізмом і послідовно буде боротися з ним аж до його знищення, але український народ, як і всі інші поневолені народи Сходу, борються й будуть боротися не в ім'я німецького імперіялізму та свого нового закріпачення, тільки в ім'я свободи народам і людині!

Далі, німецька пропаганда доказує, що європейський Схід — це *німецький простір з призначення долі*. Тому самі німці покликані його захищати та творити на ньому новий лад...

Пробоевим гаслом для реалізації плянів німецької імперіалістичної політики є гасло "Нової Європи". Німеччина бореться за перебудову сучасної Європи, і тому всі народи повинні їй у цій роботі допомогти, або принаймні не ставити перешкод. Але про конкретний устрій цієї "Нової Європи" німецькі політики мовчать. Ще передчасно і небезпечно зраджуватись. Одне тільки говориться, що в цій Європі кожний буде мати "право на працю". Це, ясна річ, дуже мало і скупо. Бо й тепер ми це право маємо, і німці таки дають можливість з нього користати хоч би в різних заводах Німеччини. Нікому цього права не відмовляють, навпаки, вживають усіх засобів, як хапання людей, вивезення до Німеччини, ув'язнення і т. п., щоб уможливити користування цим правом! Та річ у тому, чи поневолені народи будуть мати це право працювати в концентраційному таборі всіх народів Європи під командою німецьких наганячів і посіпак, чи у своїй хаті, на рідній землі, як вільні громадяни своєї національної держави! Бо нічим іншим, як новою тюрмою народів має бути "Нова Європа" німецького імперіялізму!

Та парадоксальним, а то й комічним виглядає гасло німецької політики на окупованих теренах, нібито німці прийшли на ці землі, щоб боронити християнську культуру, віру населення та християнські святині від безбожницького більшовизму. Коли проаналізувати церковну політику націонал-соціалізму в Німеччині та його ставлення до існуючих віроісповідань, коли взяти до уваги факт, що членам партійних формацій дораджується або й наказується виступати з церковних організацій, коли згадати ще проби повернути німців до поганського культу Водана, то виступи німців в оборону християнства дивні та неприродні! Та, мабуть, їм

потрібно так говорити, щоб приєднати віруюче населення для своїх цілей.

Щоб краще зрозуміти методи німецької політики на українських окупованих теренах, наведемо тут деякі характеристичні місця з вишкільних політичних конференцій, які провадять для партійних формацій, для т. зв. політичних керівників, що їх міністерство Сходу висилає на українські терени, для т. зв. юнкерів, що переходять вишкіл на бургах, а головно для формацій СС-ів і їх гвардійських частин, навіть на фронтах у час передишки. Зміст таких маячень, що відноситься спеціально до України, такий: "Шлях до панування німців над цілою Європою веде через підбій Східньої Європи. Тут величезні простори. Тут земля, сирівці і хліб. Тут Україна, батьківщина герман, колись держава готів і варягів. І тут на сході Європи, в урожайній, безмежній Україні наша будучність. Це "гайлігес цукунфтсланд дес дойчен фолькес" — свята земля будучности німецького народу! І тут ми розживемось у добробуті і достатках та скоро і розмножимось. Нас тепер сто мільйонів. Коли ж здобудемо Україну і Східню Європу та будемо мати ці хлібодайні землі, тоді за сто років зростемо до чотириста, а то й п'ятсот мільйонів та заселимо самі цілу Європу. Великою небезпекою в цьому є велика розмножувальна сила слов'янських народів. Але по війні слов'янські і всі інші негерманські народи будуть негайно виселені з Європи. Ціла Європа стане батьківщиною германської раси..." Це хіба аж надто ясно сказане, і коментарі зайві!

А не забуваймо, що на цих ідеях виховується теперішнє покоління німців, якому ці божевільні думки втовмчаються в голови!

2) Розшматовування українських земель

Переходимо тепер до методів німецької політики на окупованих українських землях. Вони для нас не будуть дивними, коли ясно усвідомимо собі цілі німецької політики в сучасній війні на всіх теренах Європи, а зокрема на українських землях. Вияви німецької політики щодо України не казали довго на себе ждати. Вже в перших місяцях війни з Москвою німці ставили підвалини своєї політики, реалізуючи концепцію повного уярмлення українського народу та підпорядкування собі українських земель без будь-яких застережень. Відродження української державности, що його довершив український народ під керівництвом українських самостійників-державників Актом 30 червня 1941 року, негайно здавлено, а вже 1 серпня приєднано західньоукраїнські землі до Генеральної Губернії, хоч жодні рації за це не промовляли. Впливало це рішення німецьких політичних чинни-

ків виключно з тенденцій розбиття українського національного організму та його послаблення. Це був удар у соборницькі змагання українського народу. Як ліквідацією молодого, щойно проголошеної української державності після 30 червня 1941 року завдано удар у самостійницьку українську ідею, так актом приєднання ЗУЗ до Ген.-Губернії перекреслено його ідею соборності. Німцям здавалося, що малими шматочками легше буде стравити український простір! З інших українських земель створено "Райхскомісаріят", іншими словами — німецьку колонію. Щоб і союзним румунам заткати ненаситне горло, виділено ще Буковину, Басарабію та Одеську область (т. зв. Трансністрію) і кинено їм на потіху, щоб у майбутньому ці землі назад відібрати, коли маленький лакей ними трохи побавиться. Як бачимо, німці щедрі в обдаровуванні своїх "союзників" чужими землями. Тут для румунів зроблено те, що в 1939 році зроблено для Мадярщини, обдаровуючи її Карпатською Україною. З легким серцем дарують, бо знають, що й так їхнє не пропаде! Щоб тільки виграти війну!

Новий окупант попроводив нові кордони на землях України, розшматовуючи їх, та немає сили, що могла б провести кордони в душах українського народу, бо живу ідею розшматувати годі!

3) Пани і раби

Німецький окупант виступає на українських землях у ролі пана, накидаючи українському народові ролю раба. Це підтверджують не тільки факти, що кидають яскраве світло на поведінку, але документом ганьби для цілого німецького народу є інструкція для німців, що йдуть на східні окуповані терени, п. н. "12 геботе фір дас фергальтен дер дойчен ім Остен унд ді бегандлюнг дер руссен" — 12 заповідей поведінки німців на Сході і трактування росіян — де під "росіянами" треба розуміти всі народи московської займанщини. Вибірки з цих "заповідей" подаємо:

Заповідь 4: "... скоро рішатися, краще рішитися зле, ніж не рішатися... Не пояснювати та не аргументувати. Росіяни хочуть бачити в наших людях провідників... Свого обурення супроти німця не виявляти в присутності росіян... Супроти росіян виступати солідарно. Навіть помилки німця боронити перед росіянами". Заповідь 5: "... Непохитність щодо цілей, найбільша еластичність у методах..." Заповідь 6: "В зв'язку з тим, що ново-відкриті терени мусять бути раз назавжди здобуті для Німеччини й Європи, рішальною є ваша постава. Ви мусите бути свідомі того, що ви є репрезентантом Великонімеччини... Ви мусите тому також із достойністю проводити найгостріші і найбільш безоглядні засоби, що їх вимагає державна конечність..." Заповідь 7: "... Не

питаєте: чи це корисне для селянства? Тільки: чи це корисне для Німеччини...”.

4) Матеріальний і соціальний гніт — повна експлуатація українських земель

Німецька політика на Україні — це політика нечуваної в світі експлуатації українського селянина, робітника та інтелігента. Вона позначилася в останньому часі на відтинку сільського господарства в формі накладання і стягання неспівмірних до спроможностей села контингентів на західних та північнозахідних українських землях, де ще збереглися індивідуальні господарства, грабунку й вивозу всього збіжжя, навіть призначеного на посів, винищування решток скоту на Україні, повної байдужості до потреб села, конфіскація майна та ліквідації господарств.

Експлуатація українського селянина прибрала дуже гострі форми. Колгоспів не ліквідується, подекуди замінюється їх т. зв. громадськими господарствами, але український селянин ніяк не бачить різниці між одними і другими, бо фактично такої нема, є тільки зміна вивіски з "колгосп" на "громгосп".

Ще гірше експлуатується українське робітництво. Багато заводів не працює, працюють тільки ті, що потрібні для воєнної промисловости, напр., шкіряні заводи. Усюди на керівних посадах німці, що є панами життя й смерти кожного робітника. Побої робітників на заводі — це буденне явище... Ні взуття, ні одягу для українського робітника немає, зате німці відсилають до Німеччини для своїх родин усе, що пограбують. Соціальні забезпечення і т. п. не існують. Корови, що їх давніше робітники мали в Донбасі, вже повідбирано. До важкої праці на заводах змушується дітей у віці 13, 14, 15 років.

У зв'язку з замкненням шкіл, ліквідацією різних інституцій та займанням важливіших постів німцями, українська інтелігенція опинилася у важких умовах життя. І тому не раз висококваліфіковані одиниці беруться за всяку чорну роботу, щоб сяк-так животіти та врятувати себе від вивозу до Німеччини...

5) Українські культурні надбання під німецьким чоботом

Кожна війна несе з собою різні потрясення та знищення. Цього український народ цілком свідомий і тому з боєм тільки приймає відомості про такі чи інші знищення культурних пам'яток, музейних цінностей і т. п., що впали жертвою неминучих воєнних дій. Але українське серце обурюється та запалюється святим гнівом, коли бачить, як на його очах грабується і руйнується твори українського духу, його вікові надбання тільки тому, щоб створити пустку та жакливу руїну. А саме в цьому напрямі йдуть затії

окупанта. Майже всі школи, середні фахові та вищі, закрито, або їх ліквідується. Учительський персонал вивозиться на роботи до Німеччини. Натомість, де з'явиться кілька німців чи фольксдойчів, негайно твориться німецькі школи для їх дітей.

Українське церковне життя переслідують. Підсичується спори між автокефалістами та автономістами, насаджуються різні секти, головню баптистів, бо ці останні проголошують засаду "не противитися злу". В церквах підтримується російський елемент та підбурюється його проти українства. Нарешті, все церковне життя на Україні підпорядковується німецьким чинникам, щоб таким чином поневолити його до решти та зробити своїм сліпим знаряддям, яким була колись церква за царської, ба навіть російської православної церкви за більшовицької влади. Зміст характеристичного листа, що його одержали всі єпископи православної церкви на Україні від своїх генерал-комісаріятів, такий: "Призначаю Вас єпископом у моїм Генерал-комісаріяті. Ліквідую Вашу залежність від Ваших церковних зверхників. Ви залежні тільки від мене. Священики також залежні від мене. Про звільнення або призначення священика єпископат буде повідомлений". Документ цих генерал-комісарів — це унікат, якого не знає історія церкви протягом близько двох тисяч літ свого існування; та здається, і ціла теперішня політика німецького варварського імперіялізму — це також унікат в історії людства!

Припинення організацій молоді "Січей", "Жіноча Служба Україні", ліквідація культ.-освітніх товариств, учительських спілок, Просвіт і інших (Київ, Харків, Полтава), заходи, щоб ціле українське життя на західноукраїнських землях включити в рамці німецької станиці п. н. Українського Центрального Комітету, заборона вивчати в школах історію України — мають тільки одну мету: цілком знищити українське культурне життя, грабунком забрати дорогоцінні речі (грабунок музеїв — Київ, Харків і інші), затерти всі сліди вікової української традиції та старої культури, словом, зробити з українського народу убогих незрячих рабів.

Додамо ще, що немає на цілій Україні свободи українського друкованого слова. Існує, правда, преса, призначена для українців, та це в дійсності німецька преса українською мовою, завдання якої втовкмачити українцям їх ролю раба у "Новій" Європі та виховати з українського народу смиренних ягнят, що дають себе без протесту, навпаки, з радістю вести під ніж німецького різника. Редактори — це звичайнісінькі вислужники, що, виспеціалізовані в своєму ділі ще більшовиками в Радянському Союзі, таку ж саму ролю виконували щодо українського народу пор. *Нове українське слово* — Київ, ред. Штепа). І знову наприкінці наведемо місця з цитованого вже нами "Документу ганьби" з листопада 1942 року:

"Школи тільки 4 кл[асові]. В 1943 закрити. Просвіти обсервувати. Там діють українські самостійники-державники. Відібрати культ.-освітні установи, театри, кіна. Якнайменше наукових інститутів, лябораторій. Залишити тимчасово тільки те, що потрібне для війська".

б) Чужонаціональний елемент на Україні в німецькому возі

Німці заслабі, щоб самі могли реалізувати пляни закріпачення та винищування українських народних мас, тому вони зручно використовують сучасний політичний хаос в Європі, зокрема на окупованих теренах, та запрягають до свого імперіялістичного воза всю безпросвітню, безідейну та безхарактерну юрбу чужонаціонального елемента, насадженого та штучно ними піддержуваного на Україні, як сліпе знаряддя у своїх руках. Цим способом вони хочуть не тільки послабити відпорність українського народу, але одночасно послабити та розбити однастайний фронт боротьби поневолених московсько-більшовицьким та німецьким імперіялізмами народів. У результаті цього маємо такі явища, як обсаджування адміністративних постів на західноукраїнських землях поляками, на східноукраїнських — москалями. Ці чужонаціональні елементи, забуваючи долю своїх поневолюваних народів, заприязнюють з німцями, шкодять та поборюють на кожному кроці українців, виконуючи ролю вислужників чужому окупантові. До співпраці німці радо приймають сексотів, колишніх комуністів, агентів польської поліції та НКВД з одною метою — знищити український самостійницький рух та уярмити весь український народ. І так, наприклад, сітка донощиків, що її німці намагаються розбудувати на західноукраїнських землях, складається з поляків, що мають робити доноси на українців. Подібну ролю співпрацівників виконують росіяни на східних землях, займаючи відповідальні місця в адміністрації, усуваючи українців, ігноруючи українську мову та денунціюючи свідомий український елемент. На Криму вони виконують таку ж ролю щодо татар.

Легіонерських формацій узбеків і козаків уживається в терористичних акціях проти мирного населення північнозахідних українських земель; формації латишів та естонців переводять лови на людей, призначених на вивіз до Німеччини.

Особливі прислуги роблять німцям кандидати в німецьку націю — фольксдойчі. Роблять це не з ідеї помогти Німеччині, бо вона їм чужа та осоружна, але із звіринних інстинктів наживи, грабунку та вигоди. Злочинам тих новоспечених німців кінця немає, так що фольксдойч стає на Україні синонімом злодія, грабіжника, ошуканця і мерзотника.

7) Агентурні кліки та намагання морально розкладати український народ

Незвичайно болючим явищем є спроби німців роззброїти широкі верстви українського народу та довести його до морального дефетизму за допомогою різних агентурних клік, що мали б здобути собі право громадянства серед українського народу...

Німецькі достойники вміють навіть, особливо на західноукраїнських землях, прикидатися "приятелями" українського народу, кби цього вимагає скрутна політична ситуація, щоб негайно після цього оправдати себе перед можливим закидом відхилення від головної партійної лінії, заявляючи, що це ще не значить, щоб "німці браталися з українцями — це тільки звичайний маневр у політичній грі"...

Шукати агентів серед українського народу — це також одна з метод закріпачення. В численних округах старостам доручено подавати списки політично підозрілих. Між іншим, гестапо намагається втягнути до цієї цілі культ.-освітні т-ва, коли ще такі існують...

8) На фронт за чужі імперіялізми!

Німці на початку війни не допускали участі чужонаціонального елемента в боротьбі зі зброєю в руках за свої імперіалістичні цілі. Вони хотіли перед історією доказати, що самі збудували "Нову Європу", щоб опісля самим панувати в ній. Та з проволіканням війни пішли таки в науку до англійців і сказали собі, що корисним, а то й кінечним було б використати чужу кров в ім'я своїх інтересів. Звідси ціла та акція організування т. зв. "добровільчих" формацій різного ґатунку і з різним призначенням з різних народів, між ними й з українського народу. Подібно, як т. зв. чужоземні легії боронили інтереси Франції в Африці, всі ці "добровільчі" формації мають боронити інтереси нової "германської батьківщини" на теренах Європи.

При цьому німці досягають ще й другої мети, фізично послаблюючи сили українського народу, що мусить кривавитися в тих формаціях у боротьбі з партизанами, бандами, а то й на фронті.

Одних українців виморюють голодом у таборах полонених, другі гинуть у Червоній армії, ще інші — по німецьких та більшовицьких тюрмах, а решту беруть до військових формацій, де б так само гинули за те, щоб німець міг сильніше затягнути петлю на ший українського народу...

9) Заслання на роботи в Німеччину

Німецька воєнна машина мусить справно працювати, а тим часом молох війни пожирає тисячі і мільйони жертв. Тому в цій машині утворюються колосальні прогалини, які треба кимсь заповнити. Що ж може бути легше, як кинути в ці прірви мільйони робочих рук із теренів окупованих земель Європи? І йдуть з усіх земель до "серця" Європи на порятунок німецького господарства і німецького воєнного промислу. Це й вигідне для німців, бо, поперше — звільняється свої робочі сили, щоб їх кинути на фронт, подруге — очищується окуповані терени з небажаного молодечого елемента, що міг би у відповідних умовах бути загрозливим, і потрете — одержується дешева робочу силу, з якої можна витягнути останні соки, яка має дуже "податні" шлунки, так що про харчування її не треба журитися, словом, цих робітників із Сходу можна обманювати, ними гонити й експлуатувати їхнє вміння і силу, не дбаючи про їх прохарчування, одягнення, заробітну платню та соціальне забезпечення.

А до того ще ці слов'яни мають завелику розмножувальну силу, добре станеться, коли їх дещо винищиться. Одних на фронті, других у таборах для полонених, ще інших у таборах робітників із Сходу.

З такими міркуваннями переводять німці акцію набору робітників до Німеччини. Спочатку люди навіть самі голосилися, головно з теренів, знищених війною, люди, що втратили весь свій дорібок, тим більше, що обіцявано їм золоті гори, або просто й тому, щоб побачити цю Німеччину, що про неї всякого наслухались!

Та в короткому часі українськими масами стрепенули тривожні алярми, що передістались від рідних і знайомих на українські землі. "Нас обманули" — це повторяється в усіх листах із Німеччини. — "Сидимо в таборах за дротами і поводяться з нами гірше, як з полоненими". "На грудях кажуть носити пришите "Схід", а це значить, що ти не людина, а варвар, розбійник". "Хазяїн тебе б'є, і пожалітися нема кому". "Тут українського народу нема, а є тільки русській"...

10) Виселювання українців із прадідівських земель

У розмовах із німцями можна почути різні думки про те, що вони затівають зробити з українським населенням етнографічних земель по виграній війні. Одні говорять, що етнографічна границя Німеччини пересунеться на Збруч, другі — на Дніпро, ще інші, що українців разом із іншими негерманськими народами виселиться цілком з Європи...

Між іншим, на теренах деяких областей західноукраїнських

земель переведено списки господарств із докладним їх описом (стан будинків, кількість поля, кількість членів родини, відколи вживає дане господарство і т. п.). Населення затривожилося і догадується, що тут пригтовляється виселення українців та опорожнення місця для німців. Деякі факти, що заіснували на українських теренах, здавалося б, підтверджують ці згоди...

Переселенча акція відбувається в Житомирщині й інших районах. Переселенців приміщено по колгоспниках у південній частині Солонянського району (Письмичеве, Безборотько, Котлярівка, Олександропіль і інші). В кожне село кинено по 30, 40, а навіть 100 родин.

Спосіб переселення: приходять німці, оглядають хати й господарства. Що кращі, назначають; обіцяють дати кращі землі... На другий день проголошується наказ негайно покинути господарство і виїхати у вказаному напрямі. Нічого з собою забирати не вільно, майно залишається на місцях для якогось німця-приблуди...

11) Терор тевтонів. Арешти, розстріли, шибениці. Фізичне нищення українського елементу.

Сьогодні український народ, хоч ще не загоєні рани, завдані йому московським більшовизмом, хоч ще в пам'яті його свіжими є страхіття, знуцання і лютий терор більшовиків, голод на Україні, жертви ГПУ й НКВД, переживає нечуваний терор німецького окупанта, що хоче арештами, розстрілами й шибеницями фізично знищити його, подаючи та стискаючи сердечно руку більшовицької Москви.

Спряглися обидва імперіялізми, щоб стерти з лиця землі український народ...

У Дніпропетровському проголошено 27. II. 1943 наказ про здачу зброї. Почалися розшуки по домах. З 1-2. III. повішено 50 людей на базарах, площах, перехрестях вулиць. Акція вішання людей була заздалегідь запланована для залякування населення. Зброї не знайдено, тому повішено в'язнів; пізнати було по тому, що повішені були виголоджені, завошивлені й обдерті. Перед повішенням пов'язано руки й ноги і перев'язкою закрито обличчя. До ніг причіплювано таблички з написами українською і німецькою мовами такого змісту: "Я не здав зброї, а при арештуванні чинив опір". Багато німців, між ними й жінки, приходять подивитися на вішальників, фотографують їх і т. д.

Загально після повернення на нововідбиті терени німці нищать, грабують та палять цілі села, людей (жінок і нелітніх дітей) стріляють. Ось один із безчисленних фактів: у місцевості Знаменівки, Новомосковського району, німці кидали гранати до погребів, куди сховалися люди під час воєнних дій. А ось ще один

особливий образок. Приходить німець, стріляє чоловіка, жінці ножом підрізує горло, а дівчині ножом ріже обличчя. Замордовано коло 200 осіб. Недалеко Новомосковського, в Козацькому монастирі на Самарі, люди поховалися в погребі від куль. Прийшли СС-и, закидали людей гранатами, а потім дострілювали ще живих.

На західноукраїнських землях хвиля арештів почалася ще в листопаді й грудні 1942 року і триває по різних місцевостях досьгодні.

Особлива хвиля терору котиться по північнозахідних українських землях. Ось ряд фактів з перших місяців 1943 року, фактів сухих, об'єктивних, без якоїсь тенденційної закраски. Виарештувано щуцманів-галичан, крім цього виарештувано українських урядовців: у Костополі — 120, цілу управу міста з возним включно, в Горохові — 30, в Бересті — 10. Одних розстріляно, інших вивезено на роботи. З початком березня розстріляно в Крем'янці 40 людей, між іншим, лікаря Рощинського — 52 р. і його жінку, Черкавського — 39 р., Гарячого — 53 р., Лебедівську — 60 р. Перед розстрілом кажуть роздягнутися догола. В'язнів, призначених до розстрілу, в'яжуть, а потім стріляють.

У Рівному 7. III. 1943 арештовано 180 людей. Козаки (200) і міліціанти (40), не хочачи брати участі в терористичній акції супроти населення, втікають до партизанів самостійників-державників. До Рівного стягнуто також 12-13. III. 1943 щуцманів із довколишніх сторін, там їх роззброєно і посаджено в табір; з цього коло 300 втекло, решту вивезено до Німеччини. В зв'язку з цим багато щуцманів пішло в ліс із зброєю в руках до українських партизанів...

Висновки

Здається, що до наших міркувань небагато треба додати. Факти, що їх наведено, якнайкраще ілюструють сучасне становище на всіх окупованих теренах Європи, на українському відтинку зокрема. Не тільки своїми ідеологічними заходами, але й своїми методами на окупованих землях німці скидають із себе облудну маску оборонців "нового" ладу, культури та "Нової" Європи. Німецький націонал-соціалізм — це більшовизм у виданні Берліну, це імперіялізм, що веде війну з усіма прогресивними ідеями людства для здобуття безапеляційного верховодства одної німецької раси. І тому в ім'я свободи всіх народів Європи, в ім'я індивідуальної свободи людини мусять мобілізуватися всі молодечі сили свободолюбних народів, щоб на руїнах сучасної імперіялістичної війни збудувати справді новий, справедливий лад у відродженій і вільній від усяких імперіялізмів Європі!

В Європі вільних самостійних національних держав!

Демографічні процеси в СРСР і політика Москви

Мирослав Прокоп

I

Від кількох років, а головню від часу проголошення результатів перепису населення в СРСР у 1970 році, серед західних дослідників викликають живе зацікавлення демографічні процеси в тій країні. Суть справи в тому, що згаданий перепис показав велику нерівномірність у природному прирості різних народів СРСР. У час, коли за 11 років між двома переписами населення Радянського Союзу (1959 і 1970) число росіян зросло лише на 13.1%, то такі середньоазійські народи як киргизи, таджики, туркмени, узбеки виказали ріст на 50 або понад 50%, а казахи, азербайджанці, молдавани і народи Дагестану на 30 до 49%. (Українці мали нижчий приріст від росіян, бо лише 9.5%, білоруси 14.0%).

Сім років, що проминули від останнього перепису, не вказують на істотні зміни в такому розвитку. У зв'язку з цим західні демографи передбачають, — а цього не скривають теж радянські дослідники, — що в 2000 році неросійські народи Середньої Азії та Кавказу зростуть з 30 млн до 80.5 млн, отже приблизно на 50 млн, і тим самим міцно підійметься їхній відсоток серед населення СРСР. Коли до них додати українців, білорусів, балтійців та інші неросійські народи, то росіяни, які в 1970 році творили 53.4% населення, впадуть до 44.3% в 2000 році.¹

Чи так воно справді станеться, не можливо сьогодні з певністю сказати, проте правдоподібність такого числовosiлового пересунення в багатонаціональній мозаїці Радянського Союзу дуже велика. Як вказав недавно видатний російський демограф, "сьогодні лиш Центральної Азії можна завдячувати те, що взагалі в нашій країні зростає число населення".²

На такому тлі радянські дослідники не скривають тривоги, які наслідки такой розвиток може в дальшому принести для між-

1. Про це точніше у статті Романа Шпорлюка "Нації СРСР у перспективі 2000 року", *Сучасність* ч. 10, жовтень 1977.

2. В. Переведенцев. "Лиш одна дитина", *Литературная газета*, 16 березня 1977.

національного укладу сил у СРСР, передусім для росіян, як панівної нації. Це причина, чому сьогодні можна в радянській пресі прочитати навіть пропозиції про потребу зміни становища суспільства до неодружених матерів, мовляв, вони теж заслуговують на повне розуміння і пошану. Зайво пояснювати, що за цим "лібералізмом" пуристського державного режиму криється щось більше, як вияви гуманності до неодружених матерів.

Немає сумніву, що збільшення числа неросійських народів Центральної Азії та Кавказу і рівночасне відсоткове зменшення росіян поставить керівників СРСР (чи, по суті, вже тепер ставить) перед важкими проблемами та труднощами. Воно матиме далекосяжне значення для розвитку народного господарства держави (планування економіки, капіталовкладів, міграції населення, розподілу робочої сили, вирощування і числа кваліфікованих кадрів), але ще в більшій мірі воно впливатиме на можливості Москви маніпулювати національну політику щодо неросійських народів, коли одного дня вони відкриють, що не вони, а росіяни є меншістю. На дальшу мету такий розвиток демографічних процесів поставить Росію теж у нову ситуацію у взаєминах з її сателітами і, в неменшій мірі, з Китаєм.

Говоримо про Росію, бо не слід забувати, що, не зважаючи на офіційну фразеологію про розв'язання національного питання в СРСР та про його інтернаціональний характер, про рівність народів і т. п., на ділі, керівники СРСР завжди спиралися передусім на російську націю і на русифіковані нею елементи, як на керівну силу держави. Це не значить, що російська нація знайшла в комуністичній системі правління заспокоєння своїх національних прагнень, своїх духових та матеріальних потреб. Шістдесят років правління КПРС встелене теж жертвами діячів російської культури. Економічні злидні, соціальна несправедливість, позбавлення громадянських свобод досягли теж людей російської національності. Проте, коли йдеться про СРСР як великодержаву, про її історичні традиції, про проєкцію її політики у світі і в самій імперії, то, на думку і чужинців і радянських громадян, СРСР — це насамперед Росія, а все інше, що формально визначає інший характер цієї держави, тобто її державний федералізм, її нібито союзні суверенні республіки — це декорація.

Така офіційна постановка має свої далекосяжні результати в політиці керівників СРСР і щодо російського народу і щодо народів неросійських.

Зовсім не випадково, що після короткого загравання в інтернаціоналізм у 1920-их роках і рівночасної, принаймні декларативної тоді, боротьби партії не лише проти неросійських "буржуазних націоналізмів", але й проти російського великодержавного

шовінізму, про цей шовінізм скоро забули і партія швиденько переставилася сама на його рейки. Невипадково і те, що масове винищування інтелігенції і культурних кадрів неросійських народів за їхній згоданий "націоналізм" у 1930-их роках проходило при акомпаньяменті прославлювання російського народу як "першого серед рівних", як "старшого брата", та що якраз тоді офіційно почали реабілітувати найбільш огидних царедворців, будівничих царської імперії і погромників неросіян. Невипадковим був голосний тост Сталіна в травні 1945 року на честь "великого" російського народу за його стійкість у боротьбі проти гітлерівської інвазії, дарма що в боротьбі проти нацистської Німеччини величезні жертви поклали українці та інші народи. Їм признання не висловили, навпаки, їх зразу, ще в другій половині 1940-их років, знову почали цькувати, мовляв, не можна мати до них довір'я. А до менше численних народів, як ось кримські татари, чеченці та інгуші, застосували навіть засоби масового народобивства — і цього злочину, на ділі, і досі не направили. Це правда, що в післявоєнному періоді жертвою тодішньої сталінської параної впали також численні росіяни, що і вони попали в *гулаґу*, але це не міняє факту, що вістря тодішнього терору було спрямоване передусім проти неросійських народів.

Хоч-не-хоч про основно російський характер СРСР говорить і те, що керівний апарат ЦК КПРС насичений передусім росіянами, що в самому центрі влади, значить, у секретаріаті політбюро, вони виключні володарі. Не інакше можна розуміти їхню плянову і постійну русифікацію неросійських народів, ліквідацію майже всього неросійського середнього і вищого шкільництва та науки в СРСР, творення т. зв. радянського народу та ін. Ясно, що під ширмою того народу вожді КПРС змагають на дальшу мету так "розв'язати" національне питання в СРСР, щоб з неросійських народів і сліду не залишилося. Хоч така мета це, очевидно, найзвичайніша фантазія, то ця фантазія коштує неросійським народам величезних жертв. Зрештою, важливе не те, в якій мірі такі пляни Москві щастить проводити в життя, а те, що такі пляни і таку політику в Кремлі ведуть.

У зв'язку з цим постає питання: чи супроти згаданих щойно демографічних процесів, отже в час, коли перед росіянами стає небезпека перетворитись у меншість в Радянському Союзі, такі пляни політики щодо неросійських народів є росіянам під силу? Чи можуть вони вести таку політику тоді, коли росте опір неросійських народів СРСР, коли протиросійськими настроями насичені сателітські країни, коли на азійському континенті виростає могутня китайська загроза? І найважливіше: чи для життя, добра й розвитку російського народу, для його духової і матеріальної культури, для його національної і політичної свободи

потрібна така політика насильства над неросійськими народами, а чи його життєві інтереси не вимагали б радше зовсім іншого курсу політики, а саме визнання справедливих прагнень неросійських народів СРСР до державної незалежності і будівництва взаємин з ними на принципах нефальшованої рівності, а вслід за цим співпраці і дружби?

На всі ці питання мусіли б сьогодні дати собі відповідь керівники російської політики і носії російської політичної думки в самому СРСР і поза ним — ті, хто є при владі, і ті, хто є в опозиції, в Росії, чи на еміграції.

II

Не можна сумніватися, що в Кремлі скоріше ніж на Заході усвідомили небезпеку демографічних процесів у СРСР. Треба припустити, що це сталося не пізніше як при кінці 1950-их років, після короткотривалої післясталінської відлиги, після того, коли незначні концесії неросіянам принесли доволі міцне національне відродження в неросійських республіках, що згодом перетворилось у рух опору 60-их і 70-их років. Навіть якщо після смерті Сталіна існували якісь спроби злагодити курс політики супроти неросіян у СРСР, то вони швидко потонули під тиском великодержавних шовіністичних елементів у верхівці КПРС. Їх безперечно налякали такі події як революта у східньому Берліні 1953 року, польські заворушення і угорська революція 1956 року, наростання конфлікту з Китаєм, врешті біологічна динаміка середньоазійських та кавказьких народів, що йшла зрештою в парі з їхніми національно-визвольними прагненнями.

Очевидно, можна було б в Москві в таких умовах шукати якогось модусу вівенді з неросійськими народами імперії порядком уступок для їх національних прагнень. Але в мислення вождів КПРС це не вкладається. Надто міцні вузли в'яжуть їх з традиційною Росією і принципами її політики щодо неросійських народів. А царі не звикли поневоленим народам поступатись і таким чином побудували імперію. На повстання українців, поляків, кавказьких народів — вони відповідали терором. А завчена лекція історії не забувається теж в умовах "перемігшого соціалізму".

Подруге, будь-який "лібералізм" у стосунках з неросійськими народами невідмінно пов'язаний з послабленням центральної влади, з її обмеженням, а це з боку російських шовіністичних елементів, ба, що більше, великої частини росіян узагалі, приймається з великим підозрінням і страхом, мовляв, воно веде до анархії і хаосу. Американський кореспондент газети *Нью-Йорк Таймс* Гедрік Сміт, який довгі роки жив у Москві, пише у своїй

книзі спостережень з СРСР, що "чи то під царями, чи під більшовицькими комісарами, росіяни традиційно бояться анархії і всяких відосередніх сил, що загрожують єдності і стабільності їхньої великої держави". Сміт посилається теж на свідчення відомого російського дисидента Павела Літвінова, який з такого мислення росіян робить ще далі йдучі висновки. Літвінов казав Смітові: "Ви мусите зрозуміти, що вождь і пересічний громадянин мають той самий авторитарний спосіб мислення. Брежнев і звичайна людина однаково переконані, що сила — це право. Навіть Солженіцин... пропонує на місце тоталітарної держави поставити авторитарну систему".³

Врешті, на характер російської політики супроти неросійських народів СРСР серйозний вплив безперечно має теж у вождів КПРС розуміння національного питання з позицій того, що називають марксизмом, чи ленінською розв'язкою національного питання. Тут вожді КПРС не лише формально і теоретично, але й на ділі є невідьниками доктрини. (Це не значить, що вони в неї вірять, але це значить, що вони на неї постійно посилаються і цим пояснюють свою політику підпорядкованим масам, — зрештою не лиш у галузі національних відносин).

Відомо, що, за Марксом, нації — це категорії історичні, вони витвір капіталістичної епохи виробництва. Коли ж на місце капіталізму, — кажуть Марксові послідовники, — переможе соціалізм, коли будуть зруйновані підстави його супутники, значить, приватна власність, зникне теж національне поневолення, яке, мовляв, також породжене економічною нерівністю народів, економічною експлуатацією не лиш клас, але й націй. А коли це станеться, відпаде теж причина для міжнаціональних конфліктів, а вслід за цим прийде час на зникання окремих націй.

Ясно, що в таку придуману в 19 сторіччі кабінетну схему не вкладається наша дійсність. Усунення приватної власності в СРСР не ліквідувало клас, не знищило підстав для експлуатації людини (державою, а точніше її керівниками, що стали монопольним власником усіх засобів виробництва), не усунуло воно теж національного поневолення. Сталось гірше: забріханість у галузі національної політики, знищення всяких елементів ґарантованого конституцією федералізму, відмова від боротьби проти виявів російського великодержавного шовінізму, привели в СРСР до постійного конфлікту з прагненнями неросійських народів, а в парі з цим до теоретично відкиненої революцією політики державно-політичної та культурно-етнічної уніфікації імперії.

3. Hedrick Smith, *The Russians* (New York, 1976), стор. 251, 250.

У такому пляні керівники СРСР шукають теж відповіді на демографічні переміни в країні. Відкинувши можливість шукати компромісу з неросійськими народами, вони хочуть штучно втримати російську більшість в імперії. Засобами для цього мають служити передусім перемішування населення, мішані подружжя, творення т. зв. багатонаціональних колективів у заводах, колгоспах і радгоспах, русифікація, централізація державного і партійного апарату, таке ж централізоване керівництво наукою, культурою, економікою, що, на ділі, обертає внівець будь-яку автономію органів союзних республік.

Немає сумніву, що першими під обстрілом такої уніфікаційної політики є такі народи як українці, білоруси, частинно молдавани, а далі народи Прибалтики.

Білорусь належить сьогодні безперечно до найбільш зрусифікованих республік Радянського Союзу, а в галузі національного розвитку вона найбільш упосліджена. На Україні процес русифікації різних установ останнім часом також дуже посилюється. Щождо національних перемін серед населення України, то дуже вимовні є два числа, що їх показав перепис населення з 1970 року: за 11 років (від 1959) число росіян в УРСР зросло з 7.0 млн до 9.1 млн, а число українців, які заявили, що їхня рідна мова є російська, зросло в УРСР з 2 до 3 млн. Не диво, що від часу проголошення результатів перепису населення в СРСР у 1970 році, не лиш російські політичні діячі в СРСР, але й учені не перестають з захопленням писати про те, що, крім зареєстрованих у тому переписі 129 млн росіян, ще 13 млн неросіян заявили, що їхня рідна мова є російська. Вони вказують рівночасно на те, що "слов'янські народи" в СРСР, значить, українці, росіяни і білоруси, творять три четвертини населення держави. Розумування російських шовіністів ясне: коли б менших слов'янських "братів" пощастило щонайшвидше перетворити у справжніх росіян, загроза для російської нації перетвориться у меншість в СРСР відпала б...

III

Чи наведені щойно факти кажуть припускати, що перспективи для здійснення уніфікаційних плянів Москви такі рожеві, як вони на перший погляд могли б видаватися? Зовсім ні. Навіть коли лишити на боці всі відомі вияви опору неросійських народів, який, хай у різних формах, безперечно зростатиме, або згадану біологічну динаміку середньоазійських та кавказьких народів, то й самі статистичні показники про податливість неросіян на русифікацію і про перемішування населення дозволяють критично дивитися на російські перспективи. Між згаданими переписами населення в 1959 і 1970 роках у п'ятьох неросійських респу-

бліках, а саме в Україні, Білорусії, Молдавії, Латвії та Естонії, число росіян зросло; в інших десятих зменшилось. Правда, в деяких з них, наприклад, у Казахстані, воно дуже високе, бо аж 42.5% населення, а в Україні 19.4%, а ще вище в містах, де росіяни у гнітучій більшості поселюються. Найбільші успіхи має політика російського шовінізму теж супроти тих неросіян, які змушені жити поза межами своїх республік, зокрема в Росії: там вони швидко русифікуються, а з часом записують себе як росіяни. Проте, наскільки такий стан національного відступництва, або лиш пристосуванства, тривалий — це інше питання. Немає сумніву, що при змінених політичних умовах на території СРСР прийдуть масові ревіндикаційні процеси серед таких неросіян розсіяних по чужих територіях. Про їх розміри можна судити на підставі того, що проходило в умовах революції 1917 року. На сьогодні однак такі переселювання поза межі рідних земель — це головний аргумент національної політики КПРС, багато більш успішний ніж, наприклад, мішані подружжя чи русифікаційні заходи на територіях самих неросійських республік. В одному з новіших досліджень про це пишеться: "Процеси етнічної асиміляції заторкують порівняно невелику частину населення СРСР, головним чином територіяльно розселені групи, що живуть поза кордонами основної території свого етносу, особливо поза кордонами своїх національних республік".⁴

Натомість, ті основні частини неросійських народів, які живуть на своїх етнографічних територіях, виказують значно більшу тугість. Мірилом цього можуть послужити дані перепису населення СРСР у 1970 році, точніше, ставлені в ньому питання про рідну мову опитуваних. Отож ці дані такі: у своїх республіках уважало свою мову рідною 85.7% українців, 80.6% білорусів, 91.4% вірмен, а всі інші, значить, молдавани, литовці, лотиши, естонці, грузини, азербайджанці, казахи, узбеки, туркмени — від 95.0 до 98.9%. Цей відсоток є дещо менший у містах, а серед них усіх жінки в загальному краще зберігають рідну мову, ніж чоловіки. Коли подумати, що такий стан існував у 1970 році, після десятиріч русифікаційної політики, то успіхи великодержавних шовіністів не є надто великі, зокрема коли усвідомити ціну, яку росіяни за це платять, тобто ріст антиросійських настроїв серед неросійських народів. Але, як сказано, іншої концепції національної політики керівні кола СРСР, як досі, не бачать.

Чи є підстави припускати, що в цьому може прийти зміна в мисленні керівників російської імперії? Відповідати на таке питання — це вдаватись у здогади, а це в політиці дуже небезпечно.

4. *Современные этнические процессы в СССР*, Академия Наук СССР (Москва, 1975), стор. 534.

Зате можна вказати на інший аспект цієї проблеми, а саме, на типову для керівників Кремлю гнучкість у засобах, готовість, не відступаючи від далеких стратегічних цілей, іти на тимчасові, наскрізь тактичні компроміси. Варто нагадати, що сама побудова СРСР була для його творців своєрідним компромісом, уступкою для прагнень неросійських народів, яких озлоблення вони боялися. Переконаному централістіві типу Леніна сама ідея федерації була чужа і ворожа. Коли ж він її прийняв, то це був результат об'єктивного укладу політичних сил.

Цю стратегію і тактику Леніна послідовно стосують його наслідники. Відомо, що в останніх двох десятиріччях часто дискутувалася в СРСР можливість ліквідації федеративного устрою СРСР і переходу у тип унітарної держави. Видвигались теж, зрештою досі видвигаються, теорії так званої "советської нації", хоч офіційно досі панує ще партійна догма про те, що "советський народ" — це не етнічна категорія. Поскільки однак такі "єретичні" погляди дозволяються, — а в умовах тоталітарної держави типу СРСР, де все життя є під контролем партії, ніщо випадково не діється, — то це вказує на незмінне бажання керівників імперії ліквідувати те, що стоїть на перешкоді до єдності імперії. Треба лиш пождати на відповідну нагоду.

У парі з цим одначе Москва свідома, що виступити сьогодні офіційно з концепцією унітарної держави і "советської нації" — це ще більше посилити опір неросійських народів, ще більше насторожити сателітів і підірвати собі ґрунт у народів третього світу, де, як відомо, Москва "підтримує" визвольні рухи залишків колоніальних народів. Тому на такий крок кремлівські вожді не відважились. Що більше, у своїй промові з приводу закінчення "дискусії" про нову конституцію СРСР Брежнев навіть скартав деяких "товаришів", які, мовляв, "пропонують ввести до Конституції поняття єдиної радянської нації, ліквідувати союзні і автономні республіки, або різко обмежити суверенітет союзних республік, позбавивши їх права виходу з СРСР, права на зовнішні зносини".⁵ Ясно, що Брежнев перший підтримав би таких "товаришів", коли б не відчував сили неросійських народів.

У такому теж пляні треба дивитися на можливі наслідки сучасних демографічних процесів у СРСР. Сьогодні ще Москва може жити ілюзіями про те, що з цими загрозливими для неї явищами їй пощастить впоратися традиційними засобами політики, головним чином, перемішуванням населення і нищенням національних відмінностей неросіян. Завтра, коли росіяни стануть меншістю, коли

5. Радянська Україна, 5 жовтня 1977.

рівночасно збільшиться число та зросте сила неросійських народів у народному господарстві, в науці та в інших галузях життя, коли цими показниками сили та опору вони щораз більше даватимуть про себе знати і в самій імперії і поза нею, як окремі фактори, що їх проковтнути вже не можна, — такий розвиток безперечно мусів би привести московських вождів до ревізії згаданих традиційних засобів політики супроти неросіян. Звичайно, якщо тоді імперія ще існуватиме, значить, якщо її розвал не станеться швидше в результаті більш радикальних подій.

”Політична асиметрія” в українсько-китайських взаєминах

Анатоль Камінський

Залишаючи на боці певну ідеологічно-термінологічну данину Пекіну у з'ясуванні кожночасного міжнародного становища, слід підкреслити, що в них якраз оцінка і визначення сучасної політики Москви є реалістичні, об'єктивні і правильні. Це стосується в загальному обох аспектів цієї політики — як зовнішнього, так і внутрішнього. Китайці не лише знають, розуміють і реально оцінюють всю механіку російської експансивної імперіалістичної машини, але й мають відвагу, називаючи речі їх іменами, вказувати відверто на її гльобальні цілеспрямовання та акутну загрозу для цілого світу. На тлі певної нерозберихи, яка існує головню в площині практичної політики на Заході, ствердження і оцінки китайських офіціозів, мовою реальних вимірів силової політики, попросту вражають своєю влучною аналізою, ясним і сконденсованим схопленням та виразним і гострим визначенням сучасної всегранно-агресивної політики Москви. Так, наприклад, з'ясовуючи становище КНР до актуальних питань теперішньої міжнародної ситуації, зокрема розрядки і роззброєння, китайський речник на 32 сесії Генеральної Асамблеї ОН у жовтні 1977 року сказав, між іншим, таке:

Під сучасну пору Радянський Союз у загальному наздігнав США в нуклеарному зброєнні і перегнав США в конвенціональному. СРСР розпачливо змагає не до ”рівноваги” з США, але до загальної стратегічної ”переваги”, включно з нуклеарною, на те, щоб досягнути своєю мету — опанування цілого світу за допомогою своєї мілітарної сили. В теперішній загальній ситуації змагу між двома гегемонними потугами США є в дефензиві, в той час, коли Радянський Союз є в офензиві... І коли ми кажемо, що Радянський Союз є найбільш небезпечним і є найбільш загрозовим джерелом світової війни, ми обсервуємо і оцінюємо стан речей не на основі частинних обставин, чи тимчасових факторів, але на базі загальної ситуації і неминучих та логічних висновків, зроблених із цілості історичних умовин, які допровадили до дегенерації Радянського Союзу у соціал-імперіалізм.¹

1. Chinese Delegation Exposes Sham Detente and Disarmament, Press Release # 95, Mission to the United Nations, People's Republic of China, 25 жовтня 1977.

Червоний прапор ч. 11, 1977, у статті про той же соціал-імперіалізм, що його Пекін називає теж соціал-колоніалізмом, подає таке його визначення:

1) Він має свої коріння в царському російському експансіонізмі і колоніалізмі. 2) Він більш хитрий і обманливий, ніж інші форми неокolonіалізму, тому що він здійснює свою колоніальну політику під маскою "ленінізму", "пролетарського інтернаціоналізму", і т. п. Він навіть дозволяє собі на колоніалістичні махінації, в той самий час представляючи себе непримирним противником колоніалізму. 3) Радянський Союз прийшов пізно в ряди колоніальних потуг і тому є більш агресивний у своїх замах на суверенність і національні інтереси інших країн. Він змагає до підмінування впливу США і еventуального усунення його в усіх частинах світу, щоб добитися для себе світового панування. 4) Кремль має абсолютний контроль над економікою країни, а також над цілим державним апаратом, так що він може мобілізувати всі ресурси країни — політичні, економічні і військові на службу колоніальної експансії.²

Офіціози Пекіну є сповнені того роду стверджень з більшими чи меншими опрацюваннями та коментарями до цих питань. Наприклад, *Пекінг ревію* ч. 49, від 2 грудня 1977, між іншим, так характеризує "специфічності" російського соціал-колоніалізму: "Цей колоніалізм нового типу знаходить свої коріння в царській Росії, за традицією експансивної країни, яка у свій час була найбільш варварська і запекла колоніальна імперія. Але коли старі царі мріяли про побудову колосальної світової колоніальної імперії від Ельби по Китай і від Адріатики по Арктику, то нові царі, які тепер відкрито говорять про їхні царські «традиції», є п'яні від амбіцій, які переходять навіть межі мрій їхніх батьків».³

У такому контексті Пекін розглядає політику розрядки і роззброєння, як звичайні макіявелівські трюки Москви, порівнюючи першу до відроджених гітлерівських спроб витворити нову обстановку "епізменту" і "Мюнхену" на Заході, а другу — політику роззброєння — він ставить у її реальні виміри, чи, як це висловив Чен Чу, заступник голови китайської делегації в ОН, 29 листопада 1977, "чим більша «акумуляція» всіх цих розмов і домовлень, тим швидший розвиток нуклеарних зброєнь"... і в цій обстановці всі ці переговори і умови між суперпотугами є радше замаркуванням збройової експансії і суперництва, ніж доказом «розрядки».⁴

2. Soviet Social-Colonialism Unmasked in *Red Flag* Article, Press Release # 99, 10 листопада 1977.

3. Hsing Hua [Press Agency], "Soviet Social-Colonialism Stands Exposed", *Peking Review* # 49, 2 грудня 1977, стор. 22.

4. Chen Chu Exposes Soviet "Detente" and "Disarmament" Fraud at U.N. General Assembly Asembly Committee, Press Release #103, 30 листопада 1977.

Пекін дає теж у загальному правильну оцінку певних основних аспектів внутрішньої політики Москви, зокрема її національної політики. Коментуючи нову конституцію СРСР, у своєму пресовому комунікаті ще від 13 червня 1977, Шінуа писала так:

Якщо йдеться про міжнаціональні відносини, то брежневська кліка вклала в проект конституції такі абсурди, як: "нова історична спільнота народу", "постав радянський народ", "мусять створитися передумови для зближення всіх націй і національностей СРСР" [...] Говорячи про суть цих стверджень, радянська преса пояснює, що "російська нація є передовою нацією" і "першою нацією цієї спільноти". Зближення всіх цих націй і національностей СРСР означає по суті заступлення національних мов спільною мовою — російською, елімінавання відмінностей між національностями і вкінці створення одної нації і одної мови. Це є типічний великоросійський шовінізм і насильна русифікація неросійських націй і національностей. [...] Сьогодні в Радянському Союзі шаліють агенти КГБ, існують концтабори в різних частинах країни, і багатьох людей, які виявили опір гнетові і експлуатації нових царів, переслідують під претекстом фальшивих обвинувачень, що вони шкодять інтересам спільноти і держави. [...] Права і свободи громадян мають мале значення.⁵

А всі ці заяви, взяті разом, вказують виразно на те, що Китай є життєво заінтересований в упадку російського імперіялізму і намагається всіма засобами принаймні послабити його, перешкодити його дальшій експансії та вкінці довести до його розвалу, і для цього мобілізує не лише власні, але й зовнішні сили. І нічого дивного, що сьогодні Пекін часто виказує більше заінтересування у скріпленні Заходу, чи таких його конфігурацій, як наприклад, НАТО, ніж не раз сам Захід, чи принаймні деякі його члени. Тому теж трапляються і такі "курйози", як відвідини китайських дипломатів у турецьких чи інших редакторів, яких вони остерігають від загрози з боку Москви та переконують у потребі скріплювати приязнь з США чи з західними партнерами взагалі.

■
З уваги на важливу роль КНР у міжнародній політиці вже тепер і зокрема в майбутньому, та передусім з уваги на таку, а не іншу настанову Пекіну до Москви, для нас не може бути байдужим ставлення Китаю до нашого народу і нашої визвольної боротьби. На основі офіційних писань треба ствердити, що Пекін не лише знає про національне питання в СРСР, але й є добре про ці справи поінформований, а в тому теж і про Україну. Так напри-

5. Commentary: Reactionary Essence of NEW Constitution of U.S.S.R., Press Release # 48, 13 червня 1977.

клад, *Та Кунг Пао* ще в травні 1974 року помістив був обширну статтю кореспондента Шінуа п. н. "Брежнев русифікує неросійські національності", яка віддзеркалює теж інші писання на цю тему і в якій дуже гостро він заатакував концепцію "єдиного радянського народу", як "ще один фіговий листок насильної русифікації", "продовження царської політики" і т. п. "Примусова русифікація, — читаємо там, — і жорстокий національний гніт, що його проводить радянська ревізійністична кліка під плащиком «національного зближення», зустріла зростаючий опір з боку різних національностей і загострює з кожним днем щораз більше національні суперечності в країні. Повідомлено, що одна група українців заявила у відкритих листах «свій опір проти нищення і руйнування української мови». Вони вказали на те, що великоросійська шовіністична політика радянської влади «гвалтує конституцію і є антиленінською, антипартійною і антирадянською» і що «ця політика нічим не відрізняється від політики великодержав, які окупували Україну»... У червні і вересні (1972) масові демонстрації і штрайки понад 10 тис. людей мали місце в двох українських містах — Дніпродзержинському і Дніпропетровському..."⁶

Таких і подібних інформацій та стверджень було більше і в *Пекінг ревію* і в інших офіціозах, включно навіть з передруків уривків з летючок, підписаних "Українським національним фронтом". Все це разом однак іде виключно по лінії відмічення і замаркування соціального і національного поневолення України й інших неросійських народів та гострої критики внутрішньої політики Москви взагалі. І тут власне приходить певна "асиметрія" (не геополітична, чи демографічна, які є наочні), але актуально-політична. Вона полягає в неспівмірності й диспропорції, які існують між ролю і питомою вагою та потенціалом України в СРСР-івському і цілому соціалістичному бльоці з одного боку і практичною політикою КНР щодо цілого СРСР і України зокрема — з другого. Бо попри натаврування національного поневолення, тобто певної, в основному, політики "анти", Пекін не подає дотепер своєї позитивної програми щодо України й інших неросійських народів у сенсі виразного визнання за ними права на повне національне і соціальне визволення у формі власної державности і суверенности та запевнення їм активної допомоги в їхній боротьбі, як це він зробив, наприклад, у випадку народів 3-го світу. Такої постановки з усіма її імплікаціями дотепер не було, хоч вона дуже потрібна, зокрема щодо України, яка не лише в силу величини свого населення і економічного потенціалу, але й кожно-

6. "Brezhnev Russifies non-Russian nationalities", Hsinua Correspondent, *Ta Kung Pao*, # 416, 16-22 травня 1977, стор. 11.

часного активного опору російському імперіялізмові, займає особливо важливу позицію в цілому укладі антиімперіальних, антиросійських сил. Бож не випадок, що російські концтабори і тюрми мають постійно такий непропорційно великий відсоток українських в'язнів, творячи таким чином ще й іншу, зовсім відмінну "паралельну асиметрію", яка впливає, великою мірою, теж і з того факту, що у своєму шовіністичному запамороченні, російська верхушка зрезигнувала повністю з "українського партнерства", навіть в обличчі загрози для її імперії з боку Китаю. І додамо: одночасно відкрила величезні можливості для того ж Китаю, виставляючи свої найслабші місця. Тому брак відповідної реакції з боку Китаю на такий стан був би не лише політичним недоглядом, але й помилкою, яка вийшла б на шкоду не тільки Україні, але теж і Китаєві.

Ще в 60 роках, у міру того, як наростав китайсько-російський конфлікт, Пекін займався щораз інтенсивніше вивченням українського питання. Як відомо, у свій час китайські дипломатичні станиці скуповували всі видання, які стосувалися до нашої тематики. Відомо теж, що дехто з українців із Заходу відвідував між тим Китай, а на Заході існує "Українське товариство для студій проблем Азії", яке видало до цього часу кілька інформаційних бюлетенів та зааранжувало деякі інші публікації англійською, німецькою і українською мовами. Також на сторінках деяких газет, а передусім у паризькому *Українському слові*, де пише голова вищезгаданого товариства, доволі багато місця присвячується обговоренню китайських справ, а зокрема публікаціям Пекіну про питання внутрішньої політики Москви. А взагалі треба ствердити, що попри деякі застереження певних кіл української еміграції, в основному існує тут належне зрозуміння як для ролі КНР у міжнародній політиці, так і зокрема для її настанови до російської імперії.

Але тут знову маємо діло з певною політичною асиметрією, цього разу пропагандивно-організаційного порядку, яка впливає з того ж браку належної, виразної, програмової постановки щодо боротьби українського народу, що про неї була вище мова. В Китаї існує, наприклад, окреме радіовідділення для СРСР і Східної Європи, яке пересилає російською, польською, угорською, албанською та іншими мовами, включно з болгарською. Але, на жаль, дотепер немає українських радіопересилань, ні тим більше якогось українського радіовідділення. А чейже знову ж таки є певна, до речі, дуже велика асиметрія між Болгарією і Україною, якщо йдеться про вагу обох в аспекті конфлікту між СРСР і КНР. Так само, зрештою, немає якогось товариства студій проблем України, чи іншого відповідника "Українського товариства для студій проблем Азії" в Пекіні. Траплялися й інші, на перший

погляд, "дрібні недогляди", які однак мають свою важливу вимову, як от брак реакції Пекіну на відмову від радянського громадянства Василя Підгородецького, нашого в'язня, колишнього офіцера УПА і члена ОУН, та його прохання перевезти його до КНР ще в грудні 1975 року. Так само до сьогодні китайці вживають терміну "радянський народ", а не радянські народи, чи народи СРСР, повторяючи цю брежнєвську формулу, яка має якраз сприяти "зближенню народів" та створенню "нової історичної спільноти" і яку атакують теж і самі китайці.

З нашого боку, до речі, теж не все "в порядку", тобто і ми не завжди дбайливі в усьому... До сьогодні, наприклад, бракує нам основніших, розпрацьованих з'ясувань і аналіз китайсько-українських взаємин у минулому й сучасному та глибших студій китайських справ узагалі. Симптоматичним, між іншим, був той факт, що серед еміграції, з-поміж її молодшої генерації, була лише одна людина, яка студіювала і знала китайську мову і літературу. Не може теж сприяти усуненню існуючої асиметрії факт, що лідер одного з численніших середовищ на еміграції вдержує тісні контакти з Тайваном і непотрібно, "з ідеологічних мотивів", вмішується у внутрішні китайські справи, подібно як це робить теж голова одної з центральних наших установ у США.

Але все це "об'єкти" іншого порядку, а передусім це дрібні речі, неспівмірні до великих справ, якими є ролі і питома вага нашого народу у СРСР-івському бльоці та його настанова до Китаю і навпаки — Китаю до України. І тут ясно, що усунення "політичної асиметрії" є не лише в інтересі обох народів, але що воно й потрібне якнайскоріше.

До речі, гостра свідомість того існує теж і в Москві, і нічого дивного, що вже навіть при теперішньому стані цих справ, Москва докладає всіх зусиль, щоб не допустити до зросту прокитайських симпатій в Україні та перешкодити нав'язанню тісніших взаємин між українською і китайською сторонами. Радянська пропаганда не щадить сил, щоб громити разом "українських буржуазних націоналістів і їхніх нових китайських союзників", а недавно режим не завагався навіть приписувати китайцям масакрування українців, вояків радянської армії, які служать на Далекому Сході. Останнім часом траплялися випадки, коли тіла тих вояків передавали рідним з "поясненнями", що їх, мовляв, по-звірському замордували китайці..

Свідомість величезної ваги і складності цих справ існує теж і на Заході, принаймні в далеких колах. Один з авторів писав у збірнику *Радянська стратегія в Європі* про "національний опір неросійських народів у Радянському Союзі", що "радянські лідери є дуже занепокоєні зростом цього неспокою серед неросіян, тому що, очевидно, він може стати куди серйознішим, ніж порівняно

менш численні російські дисиденти, які в основному обмежуються до інтелігенції". "А ще більше турбує їх те, — пише далі цей автор, — що національні проблеми СРСР може використати Китай. Радянська пропаганда нарікала вже не раз, що китайці вживають українців з Канади й інших західніх держав, щоб викликати неспокій в Україні... на Заході зустрічається такі публікації, як *Інформаційний бюлетень* "Українського товариства для студій азійських проблем", видаваний у Мюнхені..."⁷

Очевидно, зайво підкреслювати, що справа усунення "асиметрії", про яку мова, це передусім завдання тих кіл, які вже вдержують контакти з різними китайськими чинниками. До них належить насамперед вивчення і проаналізування існуючого стану та опрацювання і проведення відповідних заходів у потрібному напрямку по лінії своїх партнерів. Але одночасно — це справа цілого нашого політикуму і цілої еміграції, яка повинна їм дати належну людську, інтелектуальну, політичну і теж матеріальну допомогу в цьому, такому важливому, ділі, щоб принаймні ствердити, які реальні можливості і вигляди існують у цій ділянці нашої зовнішньої політики. Бо, як у всякій політиці, завжди існує небезпека не лише занедбання шансів і прогайнування нагод та політичних атутів, але й загроза невиправданих ілюзій і надій. А це останнє має місце звичайно тоді, коли "політичне ліниство" в парі з "побожними бажаннями" стає на дорозі холодному і послідовному дослідженню та належно опрацьованій і послідовно здійснюваній політичній практиці.

7. Christopher CVIIC, "Soviet-East European Relations" in *Soviet Strategy in Europe*, Richard Pipes, ed. (New York: Crane, Russak & Co., Inc., 1976), стор. 117.

ЗА ГРАТАМИ...

Від 18 до 22 листопада 1977 року Іван Драч відвідував Нью-Йорк. Хоч в українській пресі жадного повідомлення про його перебування в той час не було, дуже скоро рознеслася вістка приватними шляхами серед української громадськості, що у вівторок, 22 листопада, о 4 годині відбудеться літературний вечір поета в Колюмбійському університеті. Вечір цей не відбувся.

Уважаючи цю "не-подію" знаменною щодо сучасної ситуації на Україні як з літературного, так і з політичного погляду, передруковуємо тут три матеріали, що прямо стосуються цієї справи. Перший — це стаття Н. Н., що появилася п. н. "За ґратами..." в українському щоденнику *Свобода* від 17 грудня 1977, тому що вона чітко з'ясовує суть проблеми. Другий — це уривок із статті Герберта Мітганга п. н. "Видавничі справи: 5 оповідань Джеймса Т. Фаррелля", опублікованій у газеті *Нью-Йорк Таймс* від 16 грудня 1977. Та третій — лист голови бюро зайнять літературного факультету Колюмбійського університету Франка МакШейна до голови Постійної місії УРСР при Об'єднаних Націях Володимира Мартиненка. Лист Ф. МакШейна подаємо в оригіналі та в українському перекладі. — *Редакція.*

ЗА ГРАТАМИ...

Нью-Йорк (Н. Н.). — З бюро зайнять літературного факультету Колюмбійського університету повідомили, що у вівторок, 22 листопада, о 4 годині відбудеться у Дадж-гол літературний вечір Івана Драча. Вечором мав проводити відомий американський поет-лауреат Стенлі Кюніц, який мав теж виголосити вступне слово про українського поета. Мали бути присутні поети-перекладачі молодшого покоління — Пол Немзер, Марк Рудмен, Даніель Галперн, Грегорі Опп та інші.

У той же вівторок о 10 год. ранку Іван Драч мусів відлетіти із своєю "туристичною" групою до Радянського Союзу. Амбасада не вважала за відповідне повідомити заздалегідь ні Колюмбійський університет, ні Стенлі Кюніца, і відкликати вечір. Це сухі факти.

Паралельно з тим російські поети (як от Вознесенський і Ахмадуліна) місяцями перебувають у Парижі, тижнями свобідно їздять по Америці і дають літературні вечори; перебувають, де захочуть; зустрічають, кого хочуть. Ніхто їм не "асистує", ніхто їх наглядно не сторожить. Це теж сухі, незаперечні факти.

Тепер гляньмо на ці факти з ширшої літературної перспективи: українських поетів, прозаїків і літературних критиків або брутално dokonують в таборах і психушках (як от Калинця,

Стуса, Світличного, Сверстюка й ін.), або ломлять їм хребти й ізолюють від життя (як от І. Дзюбу, з яким найближчі друзі бояться зустрічатися), або роблять українських поетів лавреатами Шевченка чи офіційними трибунами і тримають їх у політичній чи психічній клітці, бо вони їм потрібні для внутрішнього вжитку (як от Драча, Павличка, Коротича й ін.). Іншими словами, наших письменників або нищать, або пхають їх у клітку страху, і тримають таким чином нашу культуру на низькому рівні й ізолюваною від світу.

Як контраст до російських поетів, українські поети приїждять сюди вряди-годи як чиновники української місії при ООН, і їм нерозлучно "асистують"; а Драч приїхав як "турист" з кількома бандуристками, і їх возили по нужденних "прогресивних" стодолах Канади й Америки з "виступами". Асиста була аж надто старанна. А коли прийшло до непередбаченого виступу поза стодолами в Колумбійському університеті, — прийшло славнозвісне і досить грубе "нет".

Це безсумнівно унаочнює, що й поети, які приймають "радянську" дійсність і стають лавреатами, сидять в суті речі за ґратами невидимої, але на кожному кроці відчутної клітки, — їх навіть возять за ґратами клітки по світі. Ми теж знаємо, що є ряд добрих грузинських, литовських, естонських та інших поетів. Їх уже навіть не трудяться возити...

Ми не є прихильниками голосних слів, але коли нам треба було кричати про російський антисемітизм, то все сказане вище вказує ще на російський расизм (супроти культур неросійських народів). Тож, беручи відтепер точні і сухі факти, нам час починати голосно кричати й інформувати світ про всі вияви російського расизму в Радянському Союзі. Це наша моральна відповідальність.

ВИДАВНИЧІ СПРАВИ

Якщо йому пощастить та дістане візу, Іван Драч — визначний український поет, повинен би доїхати весною до Колумбійського університету на свій літературний вечір. Діставши дозвіл виступити з таким вечором тут приблизно два тижні тому, він приїхав, але раптом його радянські власті вивезли до Канади, а звідти швиденько додому, залишаючи розчаровану потенційну аудиторію в літературному факультеті, — як інформує директор бюро зайнять [при цьому факультеті] Франк МакШейн. Вияснення про його покvapний від'їзд до Радянського Союзу не подано.

Стенлі Кюніц, професор Колумбійського університету та редактор і перекладач збірки віршів І. Драча *Світильники саду*, яка має з'явитися у видавництві "Шіп Медов Пресс" у Нью-Йорку,

сказав, що поезія Драча глибоко закорінена в слов'янській традиції, з нахилом до ліризму та містицизму.

Бюро зайнять літературного факультету Колумбійського університету вислало протест до Української місії при Об'єднаних Націях.

Columbia University in the City of New York
New York, N. Y. 10027

SCHOOL OF THE ARTS
Writing Division

404 Dodge

December 2, 1977

Mr. Vladimir Martynenko
Representative to the Ukrainian SSR Mission to UN
136 East 67th Street
New York, New York 10021

Dear Mr. Martynenko,

I am taking the liberty of writing you regarding the distinguished Ukrainian poet, Ivan Drach. As I'm sure you know, we invited Mr. Drach to visit Columbia University last week in order to read some of his poems and talk with the students. Mr. Stanley Kunitz, who is a professor at Columbia and also the editor and translator of *Orchard Lamps*, a collection of Mr. Drach's poems that is to be published here in the near future, was in charge of the arrangements.

Once we learned that Mr. Drach had been given permission to stay, we planned the reading. Then, at the last moment Mr. Kunitz was told that Mr. Drach would be unable to remain in New York because of a charter flight on which he was booked to travel out of the country. We assumed that the flight was to the Soviet Union but have since learned that Mr. Drach had merely gone to Canada where he stopped over for some time.

Naturally we are disappointed that Mr. Drach was unable to visit Columbia University as planned, and find it hard to believe that the Canadian trip could not have been delayed even a few hours to make it possible for him to stay. If the facts as I have presented them here are incorrect, we should be very glad to have an explanation. We very much hope that Mr. Drach will be able to return to New York and wish to take this opportunity to assure you and him that we hope to welcome him here whenever he can come.

Sincerely,

Frank MacShane
Chairman

Колюмбійський університет у Нью-Йорку
Нью-Йорк, Н. Й. 10027

ШКОЛА ГУМАНІТАРНИХ НАУК
Відділ літератури

404 Додж

2 грудня 1977

Пан Володимир Мартиненко
Представник Місії УРСР до Об'єднаних Націй
Шановний Пане Мартиненко!

Дозволю собі написати до Вас у справі визначного українського поета Івана Драча. Як Вам напевно відомо, ми запросили пана Драча відвідати Колюмбійський університет минулого тижня та прочитати дещо із своїх поезій і поговорити із студентами. Пан Стенлі Кюніц, професор Колюмбійського університету, він же редактор і перекладач збірки віршів пана Драча *Світильники саду*, яка має вийти тут незабаром, керував приготуваннями.

Коли ми довідалися, що пан Драч одержав дозвіл залишитися, ми запланували його виступ. Тоді, в останній момент, панові Кюніцові сказано, що пан Драч не зможе залишитися в Нью-Йорку, бо він мусить виїхати замовленим груповим летом з країни. Ми припускали, що це лет до Радянського Союзу, та згодом дізналися, що пан Драч відїхав тільки до Канади, де і зупинився ще на якийсь час.

Зрозуміло, ми розчаровані, що пан Драч не зміг відвідати Колюмбійський університет, як було заплановано, і нам трудно повірити, що не можна було його поїздки до Канади відкласти хоч на декілька годин, щоб уможливити його виступ. Якщо факти, які я тут представив, не є точні, ми дуже радо приймемо вияснення. Ми щиро надіємося, що пан Драч матиме змогу повернутися до Нью-Йорку, і користуємося з цієї нагоди, щоб запевнити Вас і його, що ми будемо радо вітати його тут, коли тільки він зможе приїхати.

З пошаною
Франк МакШейн
Голова

Примітка від редакції: До дня публікації цього листа Колюмбійській університет не одержав відповіді від місії УРСР при ОН.

«УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС» П. КОВАЛЕВА

(ВІДПОВІДЬ НА СТАТТЮ І. В. МАНАСТИРСЬКОГО)

Борис Берест

В культурному світі заведено, щоб останній голос на конструктивну критику мав сам автор. Але автора *Українського правопису* вже нема між нами. Залишилась тільки багатюща друкована й недрукована спадщина. Залишився також і *Український правопис*, що про нього вже так багато писалось у *Сучасності*.

Історія поневірянь цього правописного підручника заслуговує на окрему увагу. Починаючи з 1961 року аж до кінця 1969 року, т. зв. організаційна комісія для впорядкування правописної практики при Об'єднанні Українських Педагогів Канади провела в пошуках автора нового правописного довідника. Але мовознавці відмовилися співпрацювати з комісією, вважаючи її некомпетентною в мовознавчих питаннях.

Опинившись у безвихідному становищі, комісія силоміць нав'язала через НТШ у США цю невдячну працю проф. П. Ковалева. З грудня 1969 року члени організаційної комісії, З. Зелений і І. Манастирський, підписали умову, що зобов'язувала проф. П. Ковалева до 31 грудня 1969 року, тобто за 28 днів, "виготовити правописний підручник". Але проф. П. Ковалів, з притаманною йому точністю, закінчив проєкт нового правопису ще до кінця року.

Після довгих зволікань, аж 14 березня 1970 року, комісія надіслала авторові 200 канадських доларів, а в перерахунку лише 176 ам. доларів, зажадавши, щоб автор за власні кошти (так!) зфотографував і розіслав рецензентам кільканадцять примірників майже сто сторінкового машинопису. Саме копіювання машинопису й поштові витрати на багато перевищили суму авторського

Автор цієї статті науковий секретар Інституту української мови, видавця *Українського правопису* Пантелеймона Ковалева, та відповідальний редактор цієї праці. Б. Берест — мовознавець і мистецтвознавець. Він співавтор книжки *Мистецтво слова* (Мюнхен-Париж, 1948) та редактор *Правописного словника української мови* в трьох томах, що готується до друку в Інституті української мови. На мистецтвознавчі теми Б. Берест видав такі праці: *Історія українського кіно* (Нью-Йорк: НТШ, 1961), монографія *Олександр Довженко* (1961) та *Шевченко і українське кіно* (НТШ, 1963). — Редакція.

гонорару. Після дальших зволікань, в інформаційному листку ч. 9, уже влітку 1973 року, було написано: "Комісія постановила заплатити авторові решту гонорару, але вирішила, що не може брати відповідальности за друк проекту". Всупереч власній постанові, комісія ніколи не заплатила проф. П. Ковалеву другої половини авторського гонорару, а також не повернула коштів фотографування машинопису й поштових видатків. Цим самим комісія втратила право власности на *Український правопис*.

Більше того, коли автор цих рядків, як законний спадкоємець проф. П. Ковалева, просив Манастирського повернути оригінал рукопису, останній категорично відмовився, вимагаючи звороту 200 доларів. І це в заміну за зворот лише фотокопії, бо оригінал, мовляв, десь безслідно згубився. На жаль, І. Манастирський не знає, що, згідно з американським законом, авторський гонорар не підлягає зворотові, якщо видавець вчасно не опублікував рукопису.

Вже після смерти З. Зеленого І. Манастирський силоміць узурпував владу "організаційної комісії", намагаючись повчати фахівців-мовознавців у справі запровадження нових правописних правил. Свою нефаховість у питаннях правопису Іван Манастирський (тепер він себе називає І. Володимиром) засвідчив ще раніше в статті (*Сучасність*, ч. 3, 1967), що її всі мовознавці, з поваги до солідного журналу, просто зігнорували. В цій статті Манастирський сам признався: "...автор цих рядків — людина хоч і з філологічною, але не славістичною чи україністичною освітою".

В останній статті (*Сучасність*, ч. 10, 1977) І. Володимир Манастирський (називатимемо його далі скорочено І.В.М.) знову повторює ті самі помилкові твердження, що їх він намагався накинути ще 10 років тому. За останнє десятиріччя І.В.М. не усвідомив, що справа упорядкування правописної практики — це справа скликання не "організаційної", а фахово-мовознавчої Правописної комісії. Щоб зміни правописних законів мали свою законодавчу силу, вони повинні укладатися і затверджуватися групою мовознавців, репрезентантів усіх українських земель, а не окремими педагогами, пластовими сеньйорами, агрономами, інженерами чи навіть "свідомими" громадянами.

Такої Правописної комісії за останнє півсторіччя не вдалося скликати. Не маючи законодавчої влади власної держави, при цілковитій байдужості наукових установ, навряд чи таку комісію вдасться скликати в майбутньому. Поки наукові установи ворогують, а окремі мовознавці сваряться, — українські школи, університети, видавництва, пресові органи та громадські організації — примушені користуватися застарілими й неунормованими правописними підручниками.

Отже, ґрунтова реформа правопису, а тим більше докорінні

зміни правописних правил зовсім недоцільні на сучасному етапі українського розсіяння. Самозрозуміло, що непотрібні зміни правописного кодексу перешкоджають органічному засвоєнню української літературної мови, її найголовніших правописних норм. Звичайно, окремі правила правопису можна і навіть треба удосконалювати. Але не можна спрощувати, змінювати до впадоби чи просто відкидати всі надбання і закони розвитку правописних норм української мови.

Саме цими напрямними керувався автор цих рядків, беручи на себе відповідальну редакцію *Українського правопису* П. Ковалева. Вже самий той факт, що цей новий правописний довідник за півтора роки витримав аж три видання, промовисто свідчить за себе. Саме тепер у підготовці вже 4-те видання *Українського правопису*. Як і в попередніх трьох виданнях, у найновішому виданні будуть запроваджені даліші поліпшення, дрібні корективи та конечні доповнення до тексту цього правописного підручника. Тому й даремними будуть зазіхання на *Український правопис* навіть "письменних інтелігентів", що до них себе причислює І.В.М.

Рецензент глибоко помиляється, коли твердить, що ухвалювати правопис до вжитку не мали права такі "громадські установи, як ШР УККА". Поперше, Шкільна Рада не громадська, а культурно-освітня установа. А подруге, І.В.М. сплутав питання укладу та затвердження нормативності правопису з ухвалою практичного вжитку цього правопису в школах українознавства, в парафіяльних і приватних школах тощо.

Затверджувати нормативність правопису можуть тільки наукові установи та уповноважені до цього мовознавці, а ухвалювати його до вжитку можуть також і культурно-освітні установи, громадські організації, Шкільні Ради всіх українських віровизнань, богословські школи, колегіяльні школи, університети тощо.

Дуже прикро, що рецензент докладно перерахував усі коректорські помилки 1-го видання. Адже майже всі вони були виправлені в 2-му і 3-му виданнях. В цих останніх виданнях були зроблені ще й інші уточнення, удосконалення і доповнення, що їх чомусь не добачив І.В.М. Мабуть, він займався відшукуванням зайвих ком і розділок.

На жаль, рецензент не знає, що давніше запозичені та зукраїнізовані власні імена пишемо з *и*, а не з *і*: *Вифлєм, Ватикан, Вавилон, Париж, Рига, Рим* тощо. Якщо в новозапозичених словах іншомовна літера *e* передається українською літерою *е* (*Європа, енергія, еміграція*), то в давніше запозичених з грецької мови словах, що переважно прийшли через посередництво церкви, пишемо *є*: *Єгипет, Євген, єпископ, єпархія* тощо. Може ці пра-

вила й не ідеальні, але вони були усталені мовознавцями й затверджені Правописною комісією понад 50 років тому.

Щодо написання слів *увечорі* чи *увечері*, то в оригіналі словника Голоскевича на стор. 39 подана форма *ввечері*, а на стор. 406 явно помилкова форма *увечорі*. В пізніших передруках словника в 1952 році та 1955 році, за апробатою УВАН у США цей прислівник був помилково виправлений на *ввечорі*, замість *ввечері*, *увечері*. Проте, в місцевому відмінку однини в іменнику *вечір* звук *і* переходить в *о*. Так, наприклад, треба писати: *На цьому вечорі, ввечері 14 березня...* і т. д.

Написання слова *панцир* чи *панцер* ще й дотепер дискусійне, бо воно походить з італ. *panciera* та з нім. *Panzer*, тобто має два різні звучання. До речі, *Словник чужомовних слів* А. Орла та *Орфографічний словник 1975-77* подають обидві форми як рівнорядні.

Шукаючи помилку там, де її нема, І.В.М. повчає читачів, що слово *жабуриння* не вживається у значенні *бадилля*. Шкода, що він не заглянув до Тлумачного словника, де це слово вживане в трьох різних значеннях (водорості; слизька маса; внутрішність гарбуза чи дині).

"Орхіхи проти милозвучности", що їх докладно перерахує І.В.М., це не суто правописні помилки. Вони можуть бути помилками тільки тоді, коли вони змінюють значення слова, наприклад: *вмова — умова, вправа — управа, вплив — уплив*. Крім того, правила милозвучности мають ще ряд інших винятків, що про них, на жаль, не знає рецензент.

І.В.М. береться повчати читачів *Сучасности*, що не можна писати "*вживають різні графічні стилі*", бо, мовляв, "вживати чого". Не знаючи тонкощів української фразеології, рецензент навіть не підозріває, що слово "вживати" може керувати не тільки родовим, але й знахідним відмінком. Це буває тоді, коли після дієслова "вживати" стоять слова чи групи слів не з абстрактним значенням, а з словами, що означають конкретну річ: *вживати графічні стилі*.

Цілковите незнання законів літературної мови рецензент зраджує своїм твердженням, що не можна вживати звороту: *читав Шевченкові "Гайдамаки"*. За його "теорією" також не можна вживати виразу: *Франковий "Каменяр"* чи *Шевченкова "Тополя"*. Він також не знає, що слова *показник* і *покажчик* рівнорядні, згідно з словником Голоскевича (стор. 301). До речі, пестлива форма цих однозначних слів: *показничок, покажчикок*. Подібно до: *горщик — горщичок*.

Новітнє складноскорочене слово *телебачення* І.В.М. чомусь називає "словом-байстрюком", бо воно, мовляв, "складене з двох різномовних частин". Це слово вже ввійшло до лексичного складу

української мови. А слово "телевізія", що подобається рецензентові, це тільки рабська калька з англійського слова. Дехто намагався замінити його складним словом "далекобачення". Проте, це слово вже давно існувало, але в зовсім іншому значенні.

Далі заповзятий рецензент намагається робити "перегляд правописних правил і їхньої стилізації". Так йому не подобається правило вживання апострофа після твердого *p*, перед йотованими. Шкода, що І.В.М. не читав дуже влучного фейлетона В. Катрана на цю тему в *Свободі*.

Не задоволений І.В.М. також і кількома поставленими наголосами, мовляв, нащо вони, адже їх ніхто не вживає. Рецензент забув, що всі букварі, всі початкові граматики, всі мовні посібники для чужинців широко користуються наголосами. А як би виглядав правописний словник без наголосів?

Чомусь не ясне для рецензента правило про чергування *e - o*, *y - v*, *i - й*. Щоб його зрозуміти, І.В.М. навіть витягає посібники Шереха і Возняка, вже давно припалі пилом. Але йому треба було тільки уважно прочитати всі правила та винятки з них, щоб зрозуміти суть чергування голосних і приголосних.

Правопис при подвоєнні приголосних І.В.М. намагається ускладнити зайвими винятками, хоч і подвоєння на початку дієслів і прислівників подане на стор. 24. І.В.М. дивується, чому в правилі про зміни приголосних при збігові говориться про приросток *-чин*, а приклади подані "тільки" на *-чина*. Суть у тому, що наростком є тільки *-чин*, а решта вже флексія (закінчення).

Їємствує наш моторний рецензент, що в розділі про правопис приростків і наростків згадані також і прийменники. Це зроблено не випадково, бо, хоч вони й не тотожні, проте на письмі приросток *з*, що перед глухими *к, п, т, х* змінюється на *с*, часто плутають з прийменником *з*, що ніколи не змінюється на *с*.

Набравшись хоробрости, рецензент насмілюється оспорювати написання слова *півгодини* окремо, тобто всупереч словникові Голоскевича та правилам правопису 1928-29. Але трохи далі І.В.М. лякається нового правила про правопис через розділку географічних термінів, що їх перша складова частина позначає сторони світу (*північно-*, *південно-* тощо). Бо це, мовляв, "новизна, якої нема ні в Шереха, ні в Голоскевича — у Возняка такого правила взагалі немає".

Дуже прикро, що рецензент полінувався заглянути в 2-ге і 3-тє видання *Українського правопису*. Тоді у нього не було б сумніву, що складні власні назви пишемо малими літерами (*Народна воля, Нові дні*). Відповідно до цього пишемо й титули осіб. Тільки в офіційних звертаннях зберігаємо велику літеру. Назви дійових осіб у байках і казках пишемо великою літерою, хібащо автор умисно

вживає прихований символізм, щоб обійти цензуру. Це часто робив Глібів.

І.В.М. нарікає, що правила переносу слів (стор. 43-44) надто скупі й неясні. Проте, він забуває, що неможливо охопити всіх випадків переносу слів. *Український правопис* подає тільки найголовніші з них. Рецензент навіть намагається нав'язати авторові безглузду думку, що афrikати означають два звуки. Саме навпаки, афrikати означають один звук, що його позначаємо двома літерами.

Подивугідній арогантності рецензента немає меж. Він приписує авторові нікому невідомі сполучення: *іяй, іей, іюй, іоу*, що їх взагалі ніколи не було. Він домагається прикладів на всі правописні правила, забуваючи, що правописний поради́ник — це не словник. Він вимагає пояснень там, де їх взагалі не потрібно.

Не подобається І.В.М. стилізація правила про написання чужомовного нем'якого *л*. Він навіть не може відрізнити нем'яке *л* від м'якого *л*, зокрема в слов'янських власних іменах і прізвищах.

На стор. 52 і 60 вказано, що подвоєні приголосні у власних іменах зберігаються, наприклад, у прізвищі: *Грімм*. Зрозуміло, що цьому правилі відповідають також інші прізвища (*Манн, Мілл, Пірр* тощо).

В літературно-документній і народньо-побутовій стилістичних формах широко вживане ім'я *Йосип*. Дехто ще й досі вживає форму *Осип*, що є тільки діалектною відміною народньо-побутової форми.

Не задовольняє І.В.М. також і примітка до правопису географічної назви *Нью-Йорк*. До речі, в другому й третьому виданнях *Українського правопису* ця примітка дещо перефразована й уточнена: "Знак м'якшення пишемо згідно з традицією, а розділку — для збереження правописної цілоти географічної назви". Відповідно до цього правила пишемо також інші географічні назви: *Нью-Джерсі, Нью-Гемпшир, Нью-Мексіко*. Але *Ньюарк, Ньюфавндленд* пишемо без розділки.

Український правопис подає дуже коротко, але вичерпно про правила написання пом'якшеного *л* у чужомовних географічних назвах (стор. 61). Про написання назви Лондон згадується раніше (стор. 48), бо це давніше запозичене слово з нем'яким *л*. Невже навіть такі прості істини не зрозумілі рецензентові?

Дуже ремствує І.В.М., що питанню коми в *Українському правописі* присвячено тільки 4 сторінки, а в радянських правописах — багато більше. Ніхто не заперечує важливості правопису розділових знаків. Але *Український правопис* П. Ковалева — це тільки стислий збірник правописних правил з виразною, стрункою архітектонікою. Додаткові історичні коментарі та пояснення

збільшили б його об'єм у кілька разів. Чи це доцільно робити саме тепер?

Але рецензента це не цікавить. Він настирливо радить користуватися радянським правописом: "Київський правопис подає докладніші правила, і ним доведеться користуватися людям, які бажають правильно писати по-українськи". Ось бачите, до чого договорився наш "письменний інтелігент"!

Глумливо "аналізує" він короткий словник мовознавчої термінології, мовляв, "не зашкодило б більше пояснень". Шкода, що І.В.М. не добачив навіть примітки до цього розділу, що пояснює: "Користування цим розділом вимагає деякого знайомства з основами мовознавства. Тому визначення мовознавчих термінів подається тільки в окремих випадках".

Аж, нарешті, рецензентові сподобався останній розділ: "Розділові знаки при прямій мові". Але й тут І.В.М. добачив "крамолу": мовляв, учитель учить не студентів, а учнів, а до перших треба звертатися "на ви", а не "на ти". При чому тут уже давно віджила титуломанія та зловживання 2-гою особою множини в звертанні вчителя до студента?

Замість того, щоб закінчити й так вагітну своєю багатомовністю недопугу рецензію, І.В.М. знову починає "порівняльну" аналізу правописних підручників Шереха, Возняка і Ковалева, зокрема в транслітерації слов'янських прізвищ. Признаючись, що він сам не має оригіналу підручника Возняка, рецензент повинен чесно признатися, що він також не мав "під рукою" 2-го чи 3-го видання *Українського правопису* П. Ковалева. Нащо ж тоді забирати цінне місце в *Сучасності* та зловживати терпеливістю читачів?

Нащо займати місце й час недопугою писаниною про транслітерацію слов'янських прізвищ, коли в *Українському правописі* виразно викристалізовані правила правопису слов'янських прізвищ на стор. 57-60?

І.В.М. лементує про потребу видавання "мовних порадників", "доповнень до словника Голоскевича", "поправок до Вознякового правопису". Нащо ж тоді ставати в драматичну позу, відсилаючи читачів до застарілих довідників Возняка, Зілінського, а, тим більше, до радянського правопису 1960 року?

Але й тут, І.В.М. сам собі заперечив. В іншому місці своєї рецензії він сам ствердив, що передав текст Вознякового правопису "для поправок і доповнень" проф. О. Горбачеві. Отже, цей правопис не був таким досконалим, як це твердить рецензент. Шкода, що І.В.М. забув поінформувати читачів *Сучасності*, що М. Возняк не був мовознавцем, що його правопис був тільки компіляцією "Державного правопису", що текст правопису мав безліч технічних, лексичних і фразеологічних помилок.

Шкода навіть згадувати про правописний довідник І. Зілинського, що його видала окупаційна німецька влада "Генеральної Губернії". Це було знуцання окупанта над українською мовою.

І.В.М. пише, що його комісія має "справлений і авторизований" текст *Українського правопису*. Цікаво знати, хто саме "справляв і авторизував" цей текст? Чому рецензент замовчує імена рецензентів? Чи це таємниця? Адже всі слушні рекомендації фахових мовознавців були надіслані авторові ще за його життя. Всі вони зберігаються в архівах проф. П. Ковалева. Всі завваги й побажання наших мовознавців були детально проаналізовані й узгіднені з текстом *Українського правопису* ще перед початком друку першого видання.

Звичайно, всі дискусійні питання, всі проблеми, що вимагають корінних змін правописних норм, а отже й рішень повноправної Правописної комісії, — автор цих рядків, як відповідальний редактор, свідомо обійшов. Адже не варто вводити зайвої плутанини в і так складне питання українського правопису поза межами Батьківщини.

І.В.М. мав нагоду подати свої "завваги" до НТШ в США ще перед чи після виходу з друку першого видання *Українського правопису*. Але він цього не зробив. Перед початком друку другого виправленого й доповненого видання вже Інститут Української Мови звернувся через пресу й листовно до всіх власників першого видання з проханням подати свої коментарі та придбати друге видання по собівартості. Проте, І.В.М. зігнував і це запрошення. Адже це зробили знавці української мови, що їх імена з подякою відзначені в другому й третьому виданнях.

Тому виникає логічне питання: чи І. В. Манастирському справді залежить на упорядкуванню українського правопису в діяспорі? Чи він прагне до ще більшої хаотизації правописного питання поза межами Батьківщини?

Сам рецензент був змушений признатися, що історія організаційної комісії — це "історія одного скандалу". Це признання ще більше підтвердило факт морального банкрутства "організаційної комісії", що затягнула своє існування до безконечности. Подібні комісії засновуються та існують обмежений час, нормально не довше одного року. Що саме зробила "організаційна комісія" за 15 років свого здогаданого існування? Дослівно — нічого. Отже, комісія самозліквідувалася вже після смерті З. Зеленого та двох інших членів. Щоб далі могли законно існувати, "організаційна комісія" повинна була вибрати нову управу, нового секретаря.

Чому ж тоді незмінний секретар "організаційної комісії", І. В. Манастирський, не зрікся прилюдно свого становища і не опублі-

кував детального фінансового звіту колишньої комісії? Адже моральним і правним обов'язком секретаря було вже давно опублікувати фінансовий звіт громадської установи, створеної на громадські кошти.

Виглядає, що І. В. Манастирський узурпував доручену йому громадою секретарську працю, затагнувши існування "організаційної комісії" до безконечности. Більше того, І. В. Манастирський незаконно взяв на себе роль "правописного обвинувачувача", не маючи навіть відповідної мовознавчої освіти, як він сам ствердив у своїх писаннях.

А цього не слід було робити "пересічному письменному громадянину" чи навіть "письменному інтелігентові".

ВІЯСНЕННЯ ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СПРАВІ «УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПІСУ»

Не перевіривши фактів, журнал *Сучасність* надрукував рецензію І. В. Манастирського п. н. "Нове видання правопису". В зв'язку з цим Інститут Української Мови (ІУМ) вияснює:

1. Накладом ІУМ вийшли вже друге й третє, виправлені й доповнені, видання *Українського правопису* проф. д-ра П. Ковалева. Перше видання фірмувало НТШ в США. Тому жодної відповідальности за перше видання, що його рецензує *Сучасність*, ІУМ на себе не бере.

2. Переважна більшість помилок і неточностей, що про них згадує І.В. Манастирський, були виправлені в 2-му й 3-му виданнях *Українського правопису*. Більше того, ІУМ листовно повідомив усіх власників першого видання, що вони можуть придбати 2-ге видання по собівартості.

3. Ще в 1969 році філологічна секція американського НТШ доручила проф. П. Ковалеву скласти проєкт правопису, а в 1970 році затвердила його до друку. В 1976 році цей проєкт поновно одобрив тодішній провід НТШ. Перше видання розійшлося за два місяці, але НТШ поспішило відмежуватись від *Українського правопису*, злякавшись чомусь такого небувалого успіху.

4. *Український правопис* був виданий три роки після смерті сл. п. проф. П. Ковалева. Тому ІУМ був свідомий того, що без участі автора остаточне редагування тексту проходить тернистими стежками.

5. Перебираючи від НТШ справи другого видання *Українського правопису* ІУМ поновно затвердив Бориса Береста

відповідальним редактором. Одночасно Б. Берест подав до ІУМ ряд поправок, додатків та поліпшень, що були запроваджені в наступних двох виданнях.

6. Попит на *Український правопис* неухильно зростає. Саме тепер ІУМ готує до друку вже 4-те (четверте) видання. В текст цього потрібного правописного довідника будуть внесені дальші поліпшення і дрібні корективи.

7. ІУМ висловлює щиру подяку всім, хто сприяв непересічному успіхові першого за останні 30 років нового правописного підручника. За короткий час ІУМ вдалося переконати українську громадськість поза межами Батьківщини про потребу плекання норм української літературної мови.

Про «Нотатки з мистецтва»

Аркадія Оленська-Петришин

Єдиний український мистецький журнал поза Україною *Нотатки з мистецтва* виходить заходами філадельфійського відділу Об'єднання мистців українців в Америці. Не зважаючи на несприятливі умови праці, редакційна колегія (технічний редактор Петро Мегик) видала від 1963 року 16 чисел журналу. Щобільше, в журналі помітний зріст не тільки щодо збільшення друкованого матеріалу (перше число було 48-сторінкове, а найновіші числа 80-сторінкові, наклад збільшився з 500 до 100), але й щодо якості.

Поодинокі числа *Нотаток* містять статті з загальної мистецької проблематики (у більшості української), біографічні нариси, історичні матеріали, огляди графічного оформлення видань, статті про технічні процеси в мистецтві, мистецьку хроніку й інформацію про працю української мистецької студії у Філадельфії; також велику кількість репродукцій.

Найважливіша функція журналу інформативна, особливо віднотовування явищ в українському мистецькому житті. До цінніших інформативних статей належать біографічні нариси, зокрема про давніших мистців. Особливо багато такого матеріалу подає Володимир Попович, статті якого про мистців, що працювали або працюють в Європі, появляються регулярно. Шкода, що немає людини, яка систематично подавала б інформації про мистців на американському континенті, творчість яких ще не досліджена. Про давніших мистців цікаві також статті Вадима Павловського, Михайла Дмитренка, Петра Мегика та інших авторів. Однак, велика кількість статей про мистців має дуже мало інформації про питоменні особливості їхньої творчості. Такі матеріали особливо важливі в статтях про мистців, які відіграли особливу роль в розвитку українського мистецтва, як, наприклад, Анатоль Петрицький. Натомість статті (особливо спомини) часто містять багато зайвої або менш сутевої інформації.

У *Нотатках* є також багато інформативних статей на загальні теми з історії українського мистецтва: "Українська державна академія мистецтв" (В. Павловський, ч. 7), "Шляхом українського Ренесансу" (Д. Горняткевич, ч. 3), про українські антимінси (В. Ладижинський, ч. 16), про екслібриси (В. Ладижинський, ч. 8) та інші. Є також статті про новостворені інституції, наприклад, про

Український музей у Римі (В. Попович, ч. 13). У журналі можна знайти цікаві інформації про українське мистецьке життя, наприклад, про організацію спільних виставок французьких та українських мистців, які відбулися 1931 року в Парижі, а опісля у Львові (ч. 7). У журналі можна також натрапити на репродукції рукописних документів з української історії. Хоча деякі статті про технічні проблеми мистецтва, мабуть, містять інформації для обмеженої кількості читачів, інші можуть бути цікаві для ширшого читача.

Хоч мистецька хроніка *Нотаток* не є вичерпною, вона все ж є важливою документацією про мистецькі події в Америці та в світі. Найкраще задокументовані мистецькі події у Філядельфії й у метрополітальній околиці Нью-Йорку. Мабуть, нелегко позбутися певного суб'єктивізму в хроніці, бо бракує апарату, щоб занотовувати всі важливіші мистецькі події й виєлімінувати менш значні. Останні дають хибне враження про живу активність, бо часто нотують короткотривалі або дуже ізольовані явища. У хроніці цікаві інформації про *Словник українських мистців*, розпочатий В. Січинським (ч. 1, стор. 43), який може бути майбутнім доповненням до *Словника художників України*, який появився на Україні, 1973 року.

У *Нотатках* помітне зацікавлення книжковими виданнями як на Україні, так і тут. Огляди таких видань звичайно присвячені графічному і друкарському виконанню.

Велика кількість репродукцій з давнішого і сучасного мистецтва є особливо позитивною прикметою журналу. Слабістю його треба вважати факт, що репродукції не цілком присвячені тій мистецькій проблематиці, якою цікавляться сучасні мистці, і статті про мистців та мистецькі напрями не завжди супроводяться відповідними репродукціями.

Крім інформативних матеріалів, *Нотатки* містять також статті, які треба вважати віддзеркаленням мистецького світогляду співробітників. Тут зокрема вражають погляди на українську мистецьку проблематику та поставу до мистецької проблематики ширшого (американського) докiлля. Назагал можна зауважити, що більшість авторів поділяє переконання в унікальності українського мистецтва. У журналі виявляються статті на такі теми: "Чи існує українське мистецтво?" (С. Рожок, ч.3), "До своїх джерел" (М. Дмитренко, ч. 4), "Пов'язаність мистецтва з культурою народу" (П. Мегик, ч. 6), "До джерел" (П. Мегик, ч. 12) та багато інших. У багатьох статтях читаємо не тільки про українські мистецькі традиції, але й про "світоглядові особливості української людини" (ч. 12, стор. 7), про потребу шукання свого (українського) мистецького "я" (ч. 4, стор. 5), про "відчуття українського стилю" (ч. 4, стор. 26), про українські стилістичні

елементи, та багато іншого. У журналі подаються також вказівки для мистецької праці, що "ми зобов'язані сумлінно і творчо застосовувати форми і традиції українського мистецтва в своїй сучасній практиці" (ч. 5, стор. 8); вражає загальне переконання в потребі продовжувати українську культуру тут. Для авторів, здається, ясне, що "ми не можемо бути в своїй творчості французами, німцями чи американцями" (12, стор. 7), бо творення "в їхньому спрямуванні буде чуже або далеке українській духовості" (ч. 12, стор. 7).

Дуже цікавим віддзеркаленням такої настанови є лист Василя Дядинюка до Святослава Гординського (1929), в якому автор говорить про "модерне" мистецтво з "точки погляду українського майбутнього мистецтва" та питає про "пристосовання в українському мистецтві "модерного" мистецтва" (ч. 15, стор. 34). Я стримаюся тут від коментарів, бо маю намір у цій справі написати окрему статтю. Дозволю собі тільки зауважити, що автори не окреслюють особливого характеру "українського стилю" і, не зважаючи на те, що вони з переконанням говорять про такий стиль, спільного знаменника ніяк не можна спостерегти в численних репродукціях журналу.

Крім переконання про окремий "український стиль", також помітна подібність настанови авторів *Нотаток* до мистецьких зацікавлень ширшого довілля, особливо до абстрактного мистецтва. Деякі автори виразно виступають проти абстрактного мистецтва, при цьому не зупиняючися на здобутках безпредметних напрямків. На підставі значної кількості статей можна сказати, що журнал стоїть на позиції заперечення абстрактного мистецтва, як це помітне в статтях з передруками негативного наставлення з американських джерел і власними коментарями авторів. Що деякі автори не розуміють безпосереднього діяння абстрактної форми, помітне у їхній непевності, як ось у твердженнях: "щоб сказати, чи маляр має талант", треба бачити "його рисунки" (ч. 6, стор. 24), у глузуванні на зразок анекдоти про осла, "що малював хвостом, відганяючи мух", яка є "істиною" для одного автора (ч. 6, стор. 22). Цікаво, що в одній з кращих статей на цю тему, є розуміння абстракції й позитивна до неї настанова. Стаття написана літературним критиком Остапом Тарнавським (ч. 7). Треба визнати, однак, що в новіших числах журналу є більше репродукцій безпредметного малярства.

Статті, присвячені мистецькій проблематиці, належать до найслабших у журналі. Треба зауважити, що брак мистецтвознавців і критиків є загальною нашою слабкістю, яку віддзеркалюють також і *Нотатки*. Малокваліфіковані автори які пишуть на мистецтвознавчі теми, часто ставлять проблеми, з яких не вив'язуються, заходять у невідповідні дискусії або оперують невдалими аналогіями.

Особливо турбує в таких статтях неправильне наświetлення історії мистецтва або взагалі незнання фактів. В одній статті *Нотаток* (Євген Блакитний, "Національне та інтернаціональне в мистецтві", ч. 12, стор. 13-21) читаємо, що "батьківщиною абстрактного мистецтва була Україна" (стор. 20). Автор пише, що Малевич започаткував абстрактне (безпредметне?) мистецтво, і це свідчить про тотальне незнання історичних фактів і дат розвитку кубо-футуризму та супрематизму. Факт перебування росіянина Кандінського деякий час в Одесі не пояснює безпредметности його картин і ніяк не доводить, що Україна є батьківщиною абстрактного мистецтва.

Статті Степана Рожка особливо дивовижні. У статті "Мистецтво і традиція" (ч. 10, стор. 19-26) автор "інформує" читача, що життя можна дослідити "тільки при допомозі мистецтва" (стор. 19) та, що "мистецтво є тільки одне, а ним є: видимий і невидимий світ" (стор. 21). Зі статті "Що виявляє нам живопис" (ч. 13, стор. 35-43) довідуємося, що "єдиним мистецьким твором є всесвіт" (стор. 35), що "живописом можна перевірити правдивість св. Письма і початок створення світу" (стор. 36), що "коло" "є доказом, що існує вічність" (стор. 39). Це тільки випадкові зразки з статей, яких в *Нотатках* є значна кількість.

Вищезгадані матеріали вказують на ізоляцію деяких авторів *Нотаток* від ширшого мистецького середовища. Коли вони говорять про "свою" культуру (українську) та "чужу" (американську), вони не беруть до уваги велике число тих з нас, що здобули середню й вищу мистецьку освіту в Америці і все більше число ще молодших, які тут виростають і яким американський мистецький світ не може бути "чужим". Знаючи професійний підхід до мистецької проблематики, нам тяжко серйозно сприймати деякі статті в *Нотатках* і безкритично "триматися гурту".

Коли в мистецькому оточенні був живий творчий фермент у 60-их роках, автори *Нотаток* виявили нерозуміння й упередження до творчих процесів неукраїнського середовища й ігнорували їх. Що вони відірвані від сучасної мистецької проблематики, можна також побачити в майже повній відсутності будь-яких згадок про мистців нашого ширшого оточення.

Не зважаючи на всі ці застереження, треба ствердити, що *Нотатки* виконують позитивну і дуже потрібну функцію у нашому мистецькому житті. Сподіваємося, що з приростом молодших співробітників більшість вад журналу можна буде усунути.

Цінне видання

Біда, Константин. ІОАНІКІЙ ГАЛЯТОВСЬКИЙ І ЙОГО "КЛЮЧЬ РАЗУМБНІЯ". Пам'ятки української літератури і мови XVII ст. Рим: видання Українського Католицького університету ім. св. Климента Папи. Праці Греко-Католицької Богословської Академії, т. XXXVII — XXXIX, 1975. сив + 524 стор.

Передусім впадає в очі недостатність описових даних, наведених на титульних сторінках цієї великої за обсягом книжки. Крім вельмицінної праці К. Біди, в цьому томі основне місце посідає сам твір Галятовського *Ключь Разумнія*, фототипічно передрукований з першого його видання 1659 року. Але бібліограф, який відповідно до бібліотечних правил описуватиме книжку, не матиме змоги подати читачеві цей важливий "деталь".

Слід відзначити, що видання тексту давнього твору є неоціненною заслугою видавців перед українською культурою. Видано текст бездоганно. Деяке зменшення розміру сторінок супроти першого видання не ускладнить читання, бо виразність літер збереглася повністю.

Українську літературу XVII ст. майже забуто в українському еміграційному літературознавстві. Тому поява передмови К. Біди до *Ключа* є певною атракцією. За ґрунтовністю цю студію можна б поставити близько розвідки М. Глобенка "*Тератургіма*" Атанасія Кальнофойського в її зв'язках із старокиївською літературою.

Розвідку характеризує документалізм у найпозитивнішому розумінні слова. Це дуже наочно, наприклад, виступає в розділі "Зовнішнє оформлення книги", де автор докладно спиняється на архітектонічному боці загальної сторінки *Ключа*, вказує на стильовий і змістовий характер графіки та порівнює цей мистецький витвір із титульними сторінками з інших видань *Ключа*. Не менше документально наświetлено і внутрішній зміст як аналізованої книги, так і додатку *Казаня приданьи до книги Ключь Разумнія названою* та їх повторних видань.

У наświetленні біографії Галятовського, яка, як відомо, дуже бідна конкретними відомостями, дослідник дуже вдало спробував вглибитися у біографічні дані з допомогою характеристики історичного й історико-культурного тогочасного життя.

Бажання показати *Ключ* у зв'язку з цілістю творчості Галятовського привело автора до викладу змісту творів досліджуваного автора, що він, здебільшого, зробив вдало. Учений, проте, не мав змоги

передати на сторінках даного видання хоч би в головному зміст твору *Besiada białocerkiewska*, бо змістом її була дискусія польського єзуїта Пекарського із Галятовським на тему про правомірність верховної влади римського папи в церкві. Також, очевидно, не належало до можливостей дослідника викласти істотну частину змісту твору *Fundamenta, na których łacinnicy jedność Rusi z Rzymem fundują, według rzymskiej terazniejszej wiary nowej, prawdziwemi odpowiedziami cerkwi wschodniej wywrócone u zniesione*, бо саме тут заперечував Галятовський давно єдність українців з Католицькою Церквою, спростовував "30 фундаментів" єдності Русі з Римом, говорив докладно про переслідування православних українцями, приєднаними до Риму. Сьогодні ці особливості змісту творів Галятовського мають лише академічне значення, але у виданні академічного характеру їм таки належить відповідне місце.

Саме в академічному стилі, служачи науковим цілям, К. Біда розкрив значність західних католицьких впливів на творчість Галятовського. Цікавими є сторінки, в яких показано церковні розбіжності між Українською і Московською Православними Церквами XVII в. Добре, що для цього учений критично використав таке щедre джерело, як праця І. Шляпкіна, *Св. Дмитрій Ростовский и его время* та ряд інших дослідів. Тут він притягнув ряд фактів, яких не згадає митрополит Огієнко в II т. *Української Церкви* (1942).

Нам досі бракувало будь-якого опису гомілетичної науки Галятовського; тепер, у розвідці К. Біди ми цей опис, до речі, деталізований, систематично викладений, маємо. Але не тільки це. Дослідник вияснює, як гомілетична наука Галятовського визначала будову його проповідей.

Тезу М. Сумцова про винятково негативний характер схоластичної науки на Україні в XVII ст. (див. Н. Сумцов, *Йоанникий Галятовський*, К. 1884, стор. 3 й ін.) К. Біда слушно відкинув і вказав на цілий ряд західних схоластичних впливів у тогочасній Українській Православній Церкві. Російські дослідники (див., наприклад, згадану кн. Шляпкіна, стор. 101-106 й ін.) перебільшили значення польських джерел у цих західних впливах, хотілося б від нашого автора довідатися про його ставлення до цієї проблеми, та воно, однак, не було неминучою konieczністю для його теми.

Ключь Разумѣнія — твір богословський і проповідницький, ці його своєрідності й типовість у рамках схоластики К. Біда досить докладно наświetлив. Важливою проблемою є: де кінчаються прийоми схоластичного викладу й де починаються саме художні прийоми барокко, як суто літературного стилю. Для надуми над цією проблемою К. Біда виокремив чимало матеріалу, хоч самої проблеми розмежування й не поставив. Його розвідка улегшить у цьому відношенні ситуацію майбутнього дослідника.

Про приналежність творчості Галятовського до стилю барокко здогадувався вже М. Костомаров, натяки на це знайдемо у його статті

"Галятковский, Радивиловский и Лазарь Баранович" (*Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, т. II, 1881). Д. Чижевський лише заторкнув бароккову майстерність Галятовського в своїй *Історії української літератури*, але методологічне спрямування цієї книги, а ще більше *Український літературний барок* (Прага, 1944) того ж таки автора послужили К. Біді добру службу в його шуканнях літературного обличчя досліджуваного письменника.

У віднайденні бароккового поетичного "реманенту" *Ключа* заслуга К. Біди, він почав конкретизувати вивчення бароккових особливостей твору, це не улягає сумніві. Та без усякого сумніву є й те, що праця нашого вченого примусить дослідників замислитися над важливими питаннями, як от, приміром: які мистецькі елементи барокко могли найбільше збуджувати естетичне почуття та в якій мірі це естетичне почуття було інтенсивне: як впливала на нього вплітана схоластика, що про її негативні сторони так багато написано у попередніх дослідників; наскільки важливою була роля бароккового епітета, в якій мірі реторичні фігури поезики, що знайшли собі місце в давньоруських проповідях XI — XIII вв., відрізняються емоційним забарвленням, функціонально й кількісно від фігур барокко.

К. Біда, встановлюючи риси бароккового стилю гомілетичної спадщини *Ключа*, схильний надати перевагу стилеві попередників Галятовського, спертому на давньоукраїнських та візантійських традиціях.

Тут слід би зауважити, що оцінку стилю минулого не вільно нам робити, керуючися бодай в якійсь мірі нашими сучасними естетичними критеріями. Естетична функція стилю завжди розкривається у відношенні до естетичних ідеалів і чуттєвого сприйняття творів мистецтва в тому часі, коли стиль розцвітав чи вивершувався. К. Біді вдалося вказати на залежність стилю Галятовського від польських зразків; у меншій мірі ясным є, де була межа поміж польським впливом та іншими, зокрема латинськими, західними впливами, а найменше виразною залишається національна оригінальність барокко Галятовського, яку, мабуть, можна було б виразніше схопити, якби творчість його взяти в контексті стильових шукань інших жанрово близьких йому авторів. Та відсутність цього кута бачення матеріалу не можна вважати слабкістю нашого дослідника, бо саме це завдання грандіозне й під силу лише гуртові вчених, які спиралися б на наслідки поодиноких часткових студій. На це ще й не заноситься!

В історії розвитку християнської свідомості не сама лише схоластика стало наверхтала до символіки, не лише "барокко" сприйняло її як методу філософського уявлення явищ та предметів і як засіб мистецького зображення. Символіка супроводить християнське вчення від його початків. Але символіка, як струнка система, як містичний комплекс, геніяльно виявлена Данте в його *Божественній комедії*. Системність символіки й її містична комплексність виступають і в

Галятівського. Чи не може з цього постати гіпотеза, що Галятівський знав *Божественну комедію*? Образ Церкви Христової, як возу тріумфального, образ, до якого у Галятівського прив'язується цілий букет інших символів-образів, ще не є доказом, що генеза цих уяв сягає *Раю* з *Divina Commedia*, бож це могло мати й інші джерела, та все таки наявність такого образу достатня для гіпотези, що Галятівському був знаний твір Данте.

У дослідженні західних літературних джерел *Ключа* маємо вже цікаві причинки з-під пера І. Огієнка, та наукові періодики, в яких усе це друкувалося, стали раритетами, і наслідки дослідів Огієнка варто було б підсумувати й по-новому продумати, мірою можливостей поповнити. У цьому напрямі дещо зробив К. Біда щодо апокрифів, вказуючи на ряд апокрифічних мотивів у *Ключі*. Розуміється, дуже важкою проблемою є встановлення, де маємо справу з відгуком апокрифів і легенд з Заходу, а де — з прищепленими на українському ґрунті.

Розділ досліду "Література предмету", видно, не претендує на критичну переоцінку праць, присвячених Галятівському, автор обмежується коротким розкриттям змісту окремих бібліографічних позицій, а іноді дає загальну оцінку вартості тої чи іншої розвідки. Зі стор. XXI видно, що авторіві була доступна стаття М. Костомарова "Галятівский, Радивилівский і Лазарь Баранович" (у кн. *Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*, т. II, 1881; про Галятівського сторінки 355-377), дуже важлива, як на ті часи, праця, що її слід поставити поруч розвідки Сумцова, але наш автор не заторкнув її в бібліографічному огляді. У цілому цей розділ праці відзначається багатством бібліографічного матеріалу.

У розвідці натрапляємо й на характеристику мови *Ключа*: "Галятівський писав свої проповіді майже народною мовою, в якій помітний вплив польської". Це твердження, на нашу думку, потребує доказів й уточнень. Відчувається деяка розбіжність із думкою Сумцова ("Язык Галятівского в *Ключе* простой и ясный. В некоторых местах изложение Галятівского напоминает по силе и простоте Иоанна Вышенского. Макаронизмов нет. Часто попадают народныя малорусские слова и фразы. Можно допустить, что некоторые проповеди, простейшие по содержанию, были понятны простому народу"). Вже назрів час, щоб цю деяку розбіжність в оцінці мови *Ключа* усунути. Це, здається, легко було б зробити на основі праці польського знавця української літератури й мови XVII ст. В. Вітківського (W. Witkowski, *Język utworów Joanniciusza Galatowskiego na tle języka piśmiennictwa ukraińskiego XVII wieku*. Kraków, 1969), який розгорнув дуже докладну аналізу всіх прикмет фонетики, морфології та синтакси Галятівського, але не наважився зробити найзагальніших висновків про характер мови досліджуваного письменника та про її літературну вартість, хоч висновки такі дуже спокосливо напрашуються.

Мова самої праці К. Біди, як і належить, справляє гарне враження

Мова самої праці К. Біди, як і належить, справляє гарне враження нахилом до точности вислову, літературною гнучкістю. Не можна лише погодитися з тим, що автор іноді, у згоді з нерозбірливою еміграційною практикою, відходить від здобутків української літературної й наукової мови і користується подекуди виразами, що їм не повинно бути місця у праці такого високого позему, як його розвідка. Кілька прикладів до цього: "задержати первісний правопис" (стор. iii) — слід би "зберегти"; "точніше зайнятись такими питаннями" (стор. iii), — "зайнятись" тут русизм, невиправдано принесений колись галицькими москвофілами в нашу мову, яка знає лише питомений власний вираз "зайнятися вогнем"; "виразити глибоку подяку" (стор. iii) — краще "висловити"; "наводячи великі шкоди населенню" (стор. vi) — слід "завдаючи великої шкоди"; "поручення" (стор. vii) — русизм, слід "доручення"; "Гордитися своєю українською наукою" (xvii) — краще "Пишатися зі своєї української науки" (або "своєю українською наукою"); "оскорбленого" (xviii) — москвофільське, треба "ображеного"; "підчинено" (xxxv) — треба "підпорядковано", "на передмісті Львова находився монастир" (Li) — "находився" — русизм, можна б "був розташований" абошо; "определений характер" (Liii) — слід "визначений" і т. д.

Коректор загалом припилював видання, але на його карб все таки слід занести деяку кількість не те що "друкарських чортиків", але й дошкульних правописних, пунктуаційних помилок: "заангажував", "гетьман Самійлович", "оригінальні", "імя", "небіщика", "милосерним", випущення коми перед *i* серед двох рівнорядних речень, відсутність виокремлення комами (в деяких випадках) вставних слів тощо.

Вся сума зазначених від нас у розвідці К. Біди сумнівів і похибок ніяк не перекрыслює великої ваги зробленого досліду. Його працю з захопленням прочитає літературознавець, без неї не обійдеться той, хто вивчатиме далі заторкнену проблематику, вона — так видається нам — спроможе розбудити інтерес до нашої давньої літератури й у тих ширших колах нашої громади, які стоять на певному культурному рівні.

Юрій Бойко

З життя українців у світі

У середу, 30 листопада 1977, приїхали з Москви до Нью-Йорку генерал Петро Григоренко, його дружина Зінаїда та син Олег. П. Григоренко, колишній генерал Червоної Армії та відомий діяч-оборонець людських і національних прав у СРСР, заявив, що радянська влада дозволила йому і його родині виїхати з СРСР на шестимісячне перебування в США в цілях лікування і для зустрічі з його другим сином Андрієм та його дружиною Марією, які понад два роки перебувають на Заході.

На летунському майдані в Нью-Йорку вітали Григоренків понад 150 осіб, серед яких були представники української та кримсько-татарської громади й кореспонденти американської преси. Пресову конференцію zorganizув Комітет оборони радянських політичних в'язнів.

Через кілька днів ген. Григоренко успішно пройшов складну операцію простатної залози у шпиталі Сейнт Барнабас у штаті Нью-Джерсі. Ген. Григоренко плянує повернутися до СРСР.

■
Ришард Торжецький, відомий автор праці *Українське питання в політиці Третього Райху*, опублікував у журналі *Дзеє найновше* в Польщі критичну рецензію на працю Володимира Кубійовича *Українці в Генеральній Губернії 1939-1941; історія Українського Центрального Комітету*. Для інформації польського читача Торжецький подає в рецензії також численні дані про українське громадське життя в Генеральній Губернії під німецькою окупацією, зокрема про українське шкільництво, про діяльність церков та ін.

■
Проживши 49 років, нагло помер 3 грудня 1977 у Глен Спей (штат Нью-Йорк) Богдан Бідяк, заслужений суспільно-громадський і політичний діяч, член Організації Українських Націоналістів за кордоном і середовища УГВР. Довгі роки свого життя він віддав справі українського хорового мистецтва на пості організатора й опікуна дитячого хору "Молода думка" в Нью-Йорку.

■
Румунське видавництво "Критеріон" видало перший том поезій українського поета початку 20 сторіччя Сильвестра Яричевського. Впорядницею цієї збірки є Магдалена Ласло-Куцюк — дослідниця української літератури. Вона видала досі в Румунії такі книжки, як *Питання української поезици*, *Українська радянська література*, антологію української поезії *3 книги життя* та *Українська поезія 20 віку*.

Видавництво "Критеріон" видало також українською мовою *Сюжет для новел* Михайла Корсюка, три поетичні збірки Танчука *Посміх світу* та *Запах неба* Куцюка-Кочинського, а з українських класиків *Народні оповідання* Марка Вовчка.

■

На 60 році життя помер 4 листопада 1977 у Торонто (Канада) голова Проводу Українських Націоналістів (ПУН) Олег Штуль-Жданович. Народжений 1 липня 1917 року в Лопатичах (Житомирщина), Штуль вчився у Варшавському університеті і був активним членом тамошньої української студентської громади. В 1939 році він став членом Організації Українських Націоналістів. Під час розколу в єдиній тоді ОУН Штуль станув по стороні ПУН, що його очолював Андрій Мельник, і працював у культурній референтурі ПУН. 1943 року, під час німецької окупації України, його призначили представником ОУН при штабі УПА під керівництвом Тараса Бульби-Боровця. Згодом він був арештований німцями і ув'язнений у концентраційному таборі в Саксенгаузені. Після закінчення війни Штуль переїхав до Парижу, де впродовж майже 30 років редагував газету *Українське слово*. Він очолював референтуру преси та інформації ПУН, а після смерті голови ПУН Андрія Мельника в листопаді 1964 року перебрав його пост. Штуль був провідним українським публіцистом, дослідником культурних і політичних процесів на українських землях і в діаспорі, редактором численних публікацій ПУН, зокрема документів самвидаву. У своїй політичній діяльності він прагнув до єдності українських і громадських сил на принципах боротьби за державну самостійність українського народу. Його смерть є важким ударом не лише для керованої ним політичної формації, але й для всього українського визвольного руху. О. Штуля похоронили на українському цвинтарі в Бавнд Бруку у штаті Нью-Джерсі в США.

■

У Нью-Йорку помер 17 грудня 1977 року на 68 році життя Євген Лозинський, один з найстарших і провідних членів Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери (тепер Ярослава Стецька). Родом з західних областей України, Лозинський був за свою політичну діяльність ув'язнений поляками, а під час німецької окупації України німцями в концентраційному таборі в Авшвіці. Лозинський, з професії юрист, був теж видатним громадським діячем. Переїхавши після закінчення другої світової війни до США, він довгий час був головою Товариства колишніх політичних в'язнів, головою Організації Оборони Чотирьох Свобід України, членом Екзекутиви Українського Конгресового Комітету Америки.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Олег Зуєвський*: Кассіопея.
9 *Юрій Тарнавський*: Бар Едді.
17 *Юрій Шевельов*: Про памфлети Миколи Хвильового.
60 *Антонина Горохович*: Діалог і афоризми у стилі Лесі Українки.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 74 *І. М. Коваленко*: Цілі і методи німецької імперіялістичної політики на окупованих теренах.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 87 *Мирослав Прокоп*: Демографічні процеси в СРСР і політика Москви.
96 *Анатоль Камінський*: "Політична асиметрія" в українсько-китайських взаєминах.
103 За ґратами...

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 107 *Борис Берест*: *Український правопис* П. Ковалева.
114 Вияснення Інституту української мови в справі *Українського правопису*.

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 117 *Аркадія Оленська-Петришин*: Про *Нотатки з мистецтва*.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 121 *Юрій Бойко*: Цінне видання.
125 З життя українців у світі.

Адреси наших представників

- Австралія:* Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:* Dr. M. Wasylko
Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-
британія:* Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:* G. Shakhnovich
с/о Oiring
Shimshon 692/7
Askelon
- Канада
і
США:* Nina Pnytzkyj
875 West End Ave., Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025
- G. Lopatynski
875 West End Ave., Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025
- Швейцарія:* Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüsclikon
- Швеція:* Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника "СУЧАСНІСТЬ"

на 1978 рік

одно число: річно:

Австралія	2. —	20. — дол.
Австрія	35. —	350. — шил.
Англія	0.80	8. — фун.
Аргентина	50. —	500. — пез.
Бельгія	80. —	800. — бфр.
Бразилія	5. —	50. — н. круз.
Венесуеля	2.50	24. — ам. дол.
Голляндія	5.60	54. — гул.
Ізраїль	8. —	80. — із. ф.
Канада	2.50	24. — к. дол.
Німеччина	4.60	46. — нм.
США	2.50	24. — ам. дол.
Франція	9. —	90. — ффр.
Швейцарія	4.60	46. — шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 10. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ОЛЕКСАНДРА ЧЕРНЕНКО

**МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ
— ІМПРЕСІОНІСТ**

ОБРАЗ ЛЮДИНИ В ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКА

Мюнхен, 1977. 143 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Праця Олександри Черненко друкувалася в 1973 році в журналі *Сучасність* і вже тоді знайшла широкий відгук у еміграційного читача. Зустріла також гострі напади з боку радянської літературної критики, зокрема в журналі *Радянське літературознавство*, та в книжці *На засадах реалізму і народності* ("Наукова думка", Київ, 1976) та інших.

Ціна: 6.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnist'
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:
Nina Ilnytzkyj
875 West End Ave., Apt. 14B
New York, N. Y., 10025
USA